

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ЖЕЛЕГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
МАМЛЕКЕТТИК ГЕРБИ**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ГИМНИ

*Сөзү: Ж. Садыковдуку, Ш. Кулуевдики
Муз.: Н. Давлесовдуку, К. Молдобасановдуку*

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Ала-Тоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма: Алгалай бер, кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер,
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма:

Аткарылып элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Ыйык сактап, урпактарга берели.

Кайырма:

М. КАСЕЙ, К. Ж. ШАМБЕТОВА, А. М. ШАКИРОВА

МУЗЫКА

Башталгыч мектептин 3-классы үчүн окуу китеби

Биринчи басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрилиги бекиткен*

Бишкек – 2015

УДК 373.167.1
ББК 85.31 я721
К–19

Касей М. ж. б.

К–19 **Музыка.** Башталгыч мектептин 3-кл. үчүн окуу китеби. / М. Касей, К. Шамбетова, А. Шакирова. – Б.: Билим-компьютер, 2015. – 112 б., ил.

ISBN-978-9967-31-146-6

Шарттуу белгилер:

– ырдоо

– окуу үчүн

– суроолор жана тапшырмалар

– эсине сакта!

К 4306021800 – 15

УДК 373.167.1
ББК 85.31 я721

ISBN-978-9967-31-146-6

© Касей М., Шамбетова К., Шакирова А., 2015
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2015
© «Билим-компьютер», 2015

КЫМБАТТУУ ОКУУЧУМ!

Бул жылы да музыка сенин жашооңду дайыма коштойт. Сен быйыл кыргыз эл музыкасы менен кеңири таанышасың. Анда кыргыз элдик музыкасынын ырчылык өнөрү, аспаптык аткаруучулары жана кыргыз эл аспаптарынын түрлөрү жана ошону менен бирге профессионалдык музыка багытында терең маалымат аласың.

Атактуу манасчылар, төкмө акындар, ырчылар, комузчу, кыл кыякчы, чоорчу, темир ооз комузчулардын, ошону менен бирге композиторлордун чыгармачылыгы менен таанышасың уламыштарды, жомокторду, дастандарды окуп, ырларды өздөштүрөсүң, кызыктуу сүрөттөрдү көрө аласың.

Бул китептен сен жеке эле өз элиңдин эмес, коңшу жана дүйнө элдеринин музыкасына да саякатка чыгасың. Китеп сенин жан дүйнөңдү тазартып, ой-жүгүртүүңдү өнүктүрүү менен келечек ой-максатыңа жетүүгө зор көмөк болот деп ойлойбуз.

Эмесе, кымбаттуу окуучум, музыкалык саякатыңа

АК ЖОЛ!

МЕКТЕБИМ

Сөзү Т. Тыныбековдуку

Музыкасы М. Абдраевдики

Сезим менен

Айланаңдан кетпеймин,
Ар убакта эстеймин.
Таалим берип өстүргөн,
Билим кени мектебим.

Күндө ачып барагын,
Китебиме карадым.
Акыл сезим өркүндөп,
Алга кетип барамын.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Кыргыз эли өз улутунун адабиятын, маданиятын, үрп-адатын, салт-санаасын сактап келген байыркы улуу элдердин бири. Музыкасы да байыртадан эле жаралып, жашоо-тиричилик менен эришаркак өнүккөн. Аны иликтей келсек, нечен кылымдарга терең кетет.

Элдик музыка **аспаптык** жана **ырчылык аткаруучулук** өнөрлөр болуп эки багытта өсүп-өнүгүп келди. Аспаптарда аткаруучулук өнөр боюнча комузчулук, кыл кыякчылык, чоорчулук жана башкаларды айтсак болот жана ар бир аспаптын аткаруучулары болорун билесиңер.

Ал эми ырчылык өнөр **дастан айтуучулар, төкмө акындар, ырчы-обончулар** болуп үч топко бөлүнөт. Күүчүлөр да, ырчылар да өз чыгармаларында элдин жашоо-тиричилигин, жаратылышты, жаныбарларды чагылдырышкан. Алар түрдүү мүнөздөгү ар кандай чыгармаларды жаратып, өздөрү аткарышкан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыз элинин музыкасы кандайча өнүккөн?
2. Кыргыз элинин музыкасы кандай багыттарда өнүккөн?
3. Элдик музыканы жаратып, өнүктүрүп келгендер кимдер?

АСПАПТЫК АТКАРУУЧУЛУК ӨНӨР

КЫЛЫМДАРДЫ КАРЫТКАН КЫРГЫЗ КОМУЗУ

Комуз кыргыз элинин эң байыркы жана сүйүктүү музыкалык аспаптарынын бири. Ал эл арасында кеңири тараган. Комуз өрүк, арча, жаңгак, алмурут сыяктуу катуу жыгачтардан жасалат. Карагай тактайы менен жука капкакталат. Жапайы тоо эчкинин же текенин ичегисинен кылы жасалат. Комузда жөнөкөй обондордон тартып залкар, татаал күүлөргө чейин ойнолот. Комуздун добушу коңур келип, жагымдуу угулат. Ал бир нече бөлүктөн турат. Алар: чарасы, моюну, капкагы, тепкеси, кылы, кыл боосу жана кулактары.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Комуз кандай аспап?
2. Комуз кандай бөлүктөрдөн турат?
3. Комуз күүлөрүн уктуңар беле? Күүлөр силерге жагабы?

ЭСИҢЕ САКТА!

Комуз: чарасы, моюну, капкагы, тепкеси, кылы, кыл боосу, кулагы.

Күүнүн башы Камбаркан

«Күүнүн башы Камбаркан» деген сөз илгертен бери эл ичинде айтылып келет. Анткени, биздин сүйүктүү музыкалык аспабыбыз комуздун жаралышы мына ушул сөзгө байланыштуу. Байыртадан бери эл ичинде комуздун да, күүнүн да жаралышы жөнүндө төмөндөгүдөй уламыш айтылып келет. Маймыл капыстан кол салган жырткыч айбандан качууга аракет кылат. Бирок бутакка жаза секирип, анын карды жарылып, ичегиси жараңкага илинген боюнча калат. Ичеги күнгө кургап, жел жүргөн сайын андан жагымдуу коңур добуш чыккан. Жаратылыштын мындай жандуу кубулушуна таасирленген Камбаркан устанын алгач жыгачты сомдоп, андан соң ага маймылдын ичегисинен кыл тагып, комуз аспабын жараткан деп элде айтылып келет. Мына ошентип, байыркы «Камбаркан» күүсүнүн соңунан, анын үлгүсүндө көптөгөн күүлөр жаралып, эл арасына тарап бүгүнкү күнгө келип жеткен.

Төмөндөгү ыр саптары айтып тургандай комуз да, күү да нечен кылымды карытып жаралганы баарыга маалым. Алар атадан балага, муундан муунга өтүп, өркүндөп келди. Уламышка айланган комуз да, күү да бүгүнкү күндө эл ичинде сакталган.

Баба Камбар барк алып,
Баалап черткен абалтан.
Кыйла кылым жаңырды,
Күүнүн башы Камбаркан.

Ала-Тоого аздектеп,
Арнап черткен абалтан.
Урпактарга мурасын,
Улап черткен Камбаркан.

Тоо булбулу Токтогул,
Толгой черткен абалтан.
Карамолдо, Ыбырай,
Кайрып черткен Камбаркан.

Күрөңкөй, Муратаалы аталар,
Күүлөп черткен абалтан.
Күнү бүгүн угулат.
Күүнүн башы Камбаркан.

(М. Касей)

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Камбаркан» уламышы жөнүндө айтып бергиле.
2. Эмне үчүн «Күүнүн башы Камбаркан» деп айтылып калган?
3. Камбар деген ким?

ЧОҢ АТАМДЫН КОМУЗУ

Сөзү Б. Абакировдуку

Музыкасы К. Молдобасановдуку

Орточо

Мы-на, мы-на ө - рүк ко - муз, Чер-тип кир-ди чоң а - там.
Ко - му - зу - нан му - кам до - буш, Та- рап жат - ты
ка - ра - сам. Ко-зу, у - лак му-зоо-лор да, Эр-бең, эр-бең
бий-леп. Ко-шу-ла-мын мен а - лар-га, Кол-ду су - нуп жүр-лөп.

Кубулжутуп барган сайын,
Толкуп чертти чоң атам.
Бутум, колум ийик болду,
Чимирилет байкасам.

Эргип улам бийлей бердик,
Туш тарапты карап.
Боз үй, мамы, казыктар да,
Бизди туурап калат.

Болду, болду деп кыйырсаң,
Эргип чертти чаң атам.
Кызып чертет кол ойнотуп,
Мукам добуш жаңырып.

Эң кызыгы окуянын,
Колго сузгу кармап.
Чоң энем да бийлеп кирди,
Баарыбызды жандап.

Комуз кылынын жасалышы

Комуз кылы жапайы тоо эчки-текелердин ичегисинен жасаларын биз билебиз. Ал эми Камбар уста маймылдын ичегисине кайдан туш келип олтурат? Бул суроо баарыбызды кызыктырары шексиз. Сан-жырачылардын, тарыхчылардын маалыматтарына таянсак, байыркы кыргыз уруулары, Манастан миңдеген жылдар мурда жашап келишкендигин айтышат. «Манас» эпосунда:

«...Бөрсө деген бир жан бар,
Курсагынан бөжөңдөп,
Чыгып турат баласы,
Киши кийик, төө кийик,
Адырында көп экен...».

Эпосто аталган бөрсө (кенгуру), киши кийик (маймыл), төө кийик (төө куш) жаныбарлары экватордон кездешет. Демек, ошол Камбар уста жашаган учурда кыргыздар жашаган жердин аба ырайынын шарты азыркы мезгилге туура келбесе да, ага жакын болушу мүмкүн. Ошондуктан комуз кылынын жаралышына себепкер болгон маймылдын ичегиси жөнүндөгү уламыштын чындык экенинде шек жок.

МУЗООКЕ (1799–1878)

Музооке – кыргыздын элдик аспаптык музыкасында көрүнүктүү орунду ээлейт. Ал эл ичинде «Кыргыз күүсүнүн пири» деп аталган.

Музооке комузчулук, күүчүлүк гана эмес, манасчылык, ырчы-акындык өнөрлөрүн өмүр бою бирдей алып жүргөн. Музооке бала кезинен эле, элдик ыр-күүлөрдү, дастандарды угууга ышкыбоз болуп өскөн. Анын мындай шыктануусу, ак таңдай акын, манасчы, залкар комузчу, күүчү болушуна жол ачкан. Атактуу акын Абдыкалык Чоробаев, Музооке өз доорундагы комузчуларды алдына чыгарбаган, теңдеши жок комузчу болгонун айткан экен. Анын репертуарында «Эркин-Тоо», «Койчулардын коңур ала», «Такмаза», «Эки Ногой айрылыш», «Кетбуканын туюк күү», «Казбайыр», «Коңур каз», «Жаа толгоо», «Керме-Тоо», «Үн алыш», «Муңдуу күү», «Күкүк менен Зейнеп», «Жусуп менен Зулайка», «Кыз Дарыйка» сыяктуу күүлөрү бар. Ал күүлөр бүгүнкү күнгө чейин сакталган.

Музоокенин өзүнө гана мүнөздүү чыгармачылыгы чебер аткаруучулардын, залкар комузчулардын, күүчүлөрдүн катарында экендиги талашсыз. Ал кечкурун отурса обон созуп, булбул сымал таңшыта таң атырган, таңдан отурса талбай күүлдөгөн күү кайрыктарында күн кечирген таланттуу жан болгон.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Музооке ким болгон?
2. Музоокенин комузчулук өнөрдөн башка дагы кандай өнөрлөрү болгон?
3. Музоокенин кандай күүлөрүн билесиң?

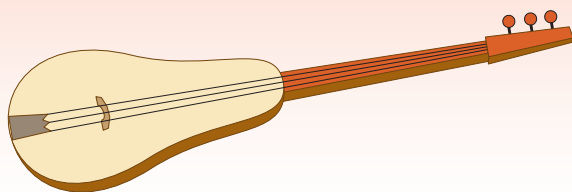

«Муңдуу күүнүн» тарыхы

Музооке калк кадырманы Бошкойдун чакыруусу боюнча Соң-Көлгө келип бир айча жүрөт. Ал жан эргиткен обондуу ырларын созуп, комузда күү кайрыктарын чертет. Элдин сый-урматына бөлөнүп, ал-коосуна татыктуу болот. Музоокенин өнөрүнө ыраазы болгон Бошкой аксакал, ал кетээринде башына суусар тебетей, кадимки мырзалардыкындай кийим кийгизет. Алдына тогуздап мал айдатып, узаткан.

Өзү жалгыз топ жылкы айдап келе жаткан Музоокеге каракчылар жолугуп кол салышып, анын башын айбалта менен жара чабышат. Жылкыларын, күржүн-баштык, жол-азыгы менен тартып алышып, коктудагы бир үйгө жеткиришет. Ал үйдө боорсок жасап жаткан аялдарга, каракчылардын башчысы: «Жылкы тийип келе жаткан ууру экен. Башындагы жарыгын шиш менен сайып, биротоло тындым кылып койгула», – деп кете беришет. Бир убакта бир аз эсине келген Музооке, көзүн ачып, керегеде илинип турган комузга жаңсай, алып бергилечи, – дегендей белги берет. Аялдардын бири комузду алып берип, күү тыңшай олтура калышат. Музооке көкөйдү кескен муңдуу күүнү чертет. Жүрөктөрү жибиپ, муңдуу күүгө муюп, боору ачып, комузчуну аяшат. Байбичелердин бири, элчегинин четинен айрый салып, башын таңып жаткырат. Таңга маал курсагын тойгузуп, качырып жиберешет.

Сенделе баскан Музооке кайын атасы Дербиштикине жетип-жетпей жыгылат. Болгон окуяны болжоп эшиткен Дербиш, кечиктирбестен Бошкойго кабар айттырат. Бошкой аксакал Музоокенин тонолгон мал-мүлкүн таптырып, кайтарып берет. Музоокенин «Муңдуу күү» мына ушундача жаралат. Анын күүлөрүнөн «Муңдуу күү» чыгармасы комузчулардын репертуарынан кеңири орун алып, сүймөчүлүгүнө татып, бара-бара классикалык чыгармага айланган.

КЕРЕМЕТ ДОБУШТУУ ООЗ КОМУЗ

Элибиздин байыркы музыкалык аспаптарынын бири ооз комуз. Ооз комуздун эки түрү бар: **темир ооз комуз** жана **жыгач ооз комуз**. Алар кайталангыс добуш өзгөчөлүктөрү, тембринин бөтөнчө кооздугу менен айырмаланышат.

Темир ооз комуз темирден, жезден, күмүштөн, колодон, ал эми тили болоттон жасалат. Бул музыкалык аспаптын эки жаагынын ичке учун тишке тийгизип, аспаптын тилин сөөмөй менен кагып ойноо аркылуу добуш чыгарылат.

Өткөн замандарда аспапта көбүнчө кыз-келиндер ойношкон. Темир ооз комуздун жезден жасалганы да көп кездешет. Ошондуктан аны илгери «жез комуз» деп да аташкан. Аспаптын мындай аталышын «Манас» эпосунан да жолуктурабыз. «Манастан» Каныкей эне да ооз комуз каккандыгы айтылат. Каныкей эненин кичине кезиндеги аты Санирабийга. Аны Саани, Рабий деп да аташкан:

Кыз чыгып тосуп кылкылдап,
Желбиреп сүйлөп Саани кыз,
Жез комуздай шыңкылдап.

(Манастан)

Жыгач ооз комуз тили менен жаагы бирге жыгачтан жасалган жалпак аспап. Жыгач ооз комуз негизинен сары жыгачтан (шилбиден), бөрү карагаттан, чычырканактан, катуу бадалдардан, аса-муса бадалынан жасалат. Аспаптын тилине тагылган жип «какма боо», тил менен жаактарды бириктирген түпкү жагындагы көзөнөккө акак, шуру тагылып, чачыланган жип «түймө боо» деп аталат. Аспапта добуш чыгаруу, аны аткаруучунун эриндерине жакындатып, какма боону кескин тартуу менен пайда болот. Жыгач ооз комузда «Күкүк», «Боз үй», «Жайлоодо» сыяктуу күүлөр аткарылат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ооз комуз аспабынын кандай түрлөрү бар?
2. Эмне үчүн темир ооз комуз жана жыгач ооз комуз деп атайбыз?
3. «Чоң атамдын комузу» ырынын мүнөзүн келтире ырдагыла.

ЭСИҢЕ САКТА!

Темир ооз комуз: темир, күмүш, жез

Жыгач ооз комуз: чычырканак, шилби, аса муса

Бурулчанын селкинчек

«Селкинчек» күүсү алгач темир ооз комузда аткарылган. Бул күүнү жалпы элге атагы чыккан залкар темир ооз комузчу Бурулча Осмонбек кызы жараткан. Күү бара-бара «Бурулчанын селкинчек» деген ат менен эл ичине тараган. Атактуу комузчу Чалагыз Иманкул уулу, ооз комуз күүлөрүн угуп, кумарын кандырыш үчүн, Бурулчанын үйүнө барып калат. Ошондо Чалагыз керегенин башындагы темир ооз комузду улам карай бергенинин байкаган Бурулча темир ооз комуз менен «Селкинчек» күүсүн аткарат. Темир ооз комуздун үнү жаңырып, жарымы ышкырык менен үгүлүп ай-ааламга тарагандай болот. Экинчи күүсүн андан да укмуштуу аткарып берет. Кез-кезде созолонто ышкыртып, комузду оозунан алып, колун өйдө көтөрүп, сөөмөйүн тегеретип келип, кайра кагуусун улантат. Ошентип, Чалагыз комузчу, Бурулчанын «Селкинчек» күүсүн үйрөнүп кайтат.

Бурулча 1840-жылы Ысык-Көлдүн күнгөйүндөгү Өрүктүдө туулган. Ал кичинесинен эркекче кийинип, ат жакшысын минип, ит агытып, куш салып, ууга аттанып, эр жигит сымал бой тарткан. Ал эми үй ичинде темир ооз комузун кагып, керемет күүлөрдү жаратып, сайма сайып, шырдак оюп, чий чырмап, асыл нарк боюнча эресеге жеткен. Көптүн көңүлүн өзүнө буруп, Бурулча күндүз бака-шака эмгек башында болсо, кечкисин оюн күлкү, ыр-күү коштолгон таң-тамашанын кашында болгон. 1916-жылы улуу үркүндө Каркыранын белинде 76 жаш курагында каза болгон.

«Селкинчек» күүсү кийинчерээк комуз, кыл кыяк, чоор аспаптарында кенири ойнолуп келет. Бурулча калтырган мурастарын Муратаалы, Карамолдо, Ыбырай сыяктуу залкарлардын репертуарынан кенири кездештиребиз.

КОМУЗЧУ

Сөзү Т. Үмөталиевдики

Музыкасы элдики

Бий мүнөздө

Ой ко - муз - чу, ко - муз - чу, чер-тип кой - чу
Эл - жи - ре - син эт жү - рек, би - йик чы - гар
ко- муз-ду. Му - ра - таа - лы чал тарт - кан, "Сын - ган бу - гу",
до - буш-ту.
"Кам - бар-кан". У - шул со - нун күү - лөр - дү, ук - кан жан-дар
таң кал-ган. Ой- го кел-бейт у - ба - йым, о - ю - нү - ца ту - на-йын.
Ток - то - гул-дун "Бо-то-юн", чер-тип кой-чу у - га - йын.

Ой комузчу, комузчу,
Чертип койчу комузду.
Жерде эмес көктөсүң.
Жандап кыздар кетпесин.
Таншытчы бир комузуң,
Таптап коюп тепкесин.

Ниязаалы сайраткан,
Боз торгойдой айдаткан.
«Сары барпы» күүнү черт,
Тыңша булбул чарбактан.
«Сары барпы» күүнү черт,
Тыңша булбул чарбактан.

ШАКЕН ЖОРОБЕКОВА (1945)

Шакен Жоробекова – байыркы элдик аспап жыгач ооз комузду кайра калыбына келтирүү менен өнүктүргөн, чебер аткаруучу, музыкант. Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген артисти.

Бала кезинен ар нерсеге шык-жөндөмү эрте өөрчүгөн Шакен темир жана жыгач ооз комуздарда ойноону өздөштүрөт. Ооз комуздарда ойноого болгон шыгына энеси Назибелинин таасири тийген. Назибели эне өз аймагындагы белгилүү ооз комузчулардан болгон. Атасы Жоробек кезегинде басмачыларга каршы күрөшкөн. Ал атынын жалына бир топ ооз комуздарды байлап келип: «Кызыма үйрөт», – деп энесине тапшырчу экен.

Орто мектепти ийгиликтүү аяктаган Шакен Кыргыз мамлекеттик университетинин филологиялык факультетине өтүп, окууну ийгиликтүү аяктайт. 1966–1969-жылдары Шакафтар мектеп-интернатында мугалим болуп иштейт. Анда ал өздүк көркөм чыгармачылык тобун уюштуруп, унутулуп калган элдик жыгач ооз комузун калыбына келтирип, окуучуларды аспапта ойноого окута баштайт. 1967-жылы эң алгач жыгач ооз комуз күүсүн сахнага алып чыгып, элге тартуулайт. Бүткүл союздук фестивалга катышып, лауреат деген наамга татыктуу болот.

Шакен Жоробек кызы жеке эле аткаруучулук менен чектелбестен, чыгармачылыкка көңүл буруп, «Жайлоодо», «Боз үйдө», «Чаткалым», «Эсимде», «Жеңиш күүсү» сыяктуу бир топ күүлөрүн жаратат. Анын репертуарынан элдик «Күкүк», «Кулмырза» сыяктуу күүлөрдүн көптөгөн үлгүлөрү бар. 1990-жылы Якутияда өткөн варган музыкасынын бүткүл дүйнөлүк конгрессине катышып, жыгач ооз комузун таңшыта аткаруу менен аны дүйнө элдерине тааныткан жана лауреат наамына ээ болгон.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Бурулча ким болгон?
2. «Бурулчанын селкинчек» обон-күүсү кайсы аспаптарда ойнолгон?
3. Ш. Жоробек кызы жана жыгач ооз комуз жөнүндө айтып бергиле.

Музыкалык сабат:

Октава

Октава – бул VIII тепкичтен турган добуш катары эсептелет (латынча «октава» – сегизинчи дегенди билдирет):

Октава шарттуу түрдө 8 саны менен белгиленет. **Октава** деп 12 жарым тондон турган добуш катарынын **до** добушунан **до** добушуна чейинки бөлүгү аталат. Ар бир октаванын өзүнчө аты бар. Добуш катарынын эң ортосунда жайгашкан октава **биринчи** деп аталат:

КЫЛЫМДАРДЫ КЫЛДАТ БАСКАН КЫЛ КЫЯК

Кыл кыяк, комуздай эле катуу жыгачтан жасалат. Башына кыл өткөзүп байлоого ылайыкталып, эки кулак тагылат. Анын бети жартылай төөнүн же торпоктун абдан ийлетилип, иштелген териси менен капталат. Кылы жылкынын же топоздун куйругунан тагылат. Ал эми кыл үстүнөн жанып өтүү менен добуш пайда кылуучу жаасына да, ошол эле жылкынын кылы тартылат. Жаа табылгы жыгачынан жасалат. Тээги катуу жыгачтан жасалат. Кыл кыякта көлөмү кичине обон-күүлөрдөн баштап, көлөмдүү залкар күүлөргө чейин ойнолот.

ЭСИҢЕ САКТА!

Кыл кыяк: катуу жыгачтан

Капкагы: төө же торпоктун терисинен

Кылы: жылкынын жалынан, куйругунан

ДАТКА (1889–1966)

Датка – кыргыз элинин атактуу кыл кыякчысы болгон.

Кара-Кулжа районундагы Алай-Куу деген жерден кыл кыяк менен комуз күүлөрүн угуудан тажабаган ышкылуу бала чыгат. Аны Датка дешчү. Датка эс тарткандан айылдашы Чалыр аттуу кыякчыны ээрчип жүрүп, кыл кыяк тартканды үйрөнөт. Бара-бара жаш таланттын өнөрү артып, аткаруучулук чеберчилигин өнүктүрүүгө ашыгат. Көп өтпөй Ой-Тал жергесинен чыккан чоң кыл кыякчы Кедейбайдан таалим алат.

Кыл кыяк тартуунун сырларын кылдат өздөштүрүп, аткаруучулугу жетилип калган жаш бала өз алдынча күү чыгарууга далалат кылат. Жыл өткөн сайын Датканын кыл кыякчылыгы өркүндөп, атагы алыска тарай баштайт.

Залкар кыякчы кандай гана күү тартпасын, анын тарыхын, жаралышын айтып берип, анан эл алдына тартуу кылган.

Ошентип, Датка керилген жигиттик куракка келгенде, анын аспапта аткаруучулугу артып, чыгармачылыгы өнүгө баштайт. Бул мезгилдерде, ошол кездеги жашоо-турмушту чагылдырган «Жокчулуктун арманы», «Атаке», «Эки кыздын алым сабагы» аттуу күүлөрүн жаратат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыл кыяк кандай аспап?
2. Жаа деген эмне?
3. Датка деген ким? Ал кайсы элдик аспапта ойногон?
4. Датканын кандай күүлөрүн билесиңер?

Күүнүн касиети

Илгери Чүй боорунан Турап аттуу кыл кыякчы чыккан экен. Бир күнү аны Байтик Баатыр чакырып алып:

– Ии, кыякчым, өнөрүңдү көрсөтчү, – деген экен.

– Болуптур, – деп кыл кыякчы башын көтөрүп караса, бакта күкүк конуп олтуруптур.

– Күкүктү кыяктын күүсү менен жерге түшүрүп берейин, – деп кыл кыягында күүнү миң түрлөнтүп, күү тарта берет. Бир топ убакыт өткөндөн кийин, күүгө бою балкып, көшүлүп, эргиген күкүк топ этип жерге түшүп калат. Турап күкүктү калпагына салып, Байтик баатырдын алдына алып келип койгондо карап турган эл:

– Өнөрүңө баракелде! – деп таңданышкан экен.

Күкүк улам оозун ачып, көзү алайып, дирилдеп жаткан кезде, Турап күкүктүн оозуна түкүрүп, дем салгандан кийин. Күкүк учуп кетет.

– Ошондо Тураптын тарткан күүсү мына ушул «Арман күү», – деп Датка кыл кыягында таңшытып, элге тартуу кылган экен.

БАЙЫРКЫ ҮЙЛӨМӨ АСПАПТАР

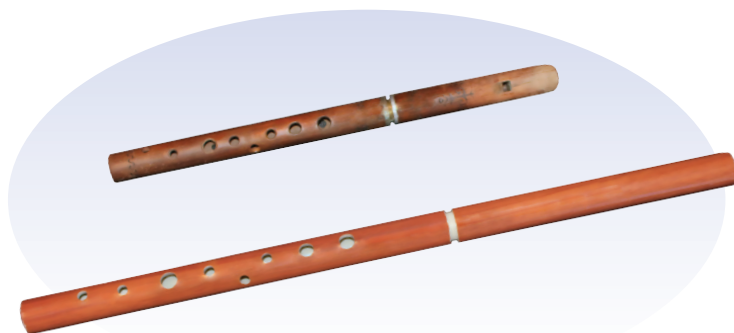
Элибизде комуз, ооз комуз, кыл кыяк сыяктуу аспаптар менен катар музыкалык үйлөмө аспаптар да байыртадан кеңири колдонулуп келген. Атап айтсак, **сыбызгы, чоор, чопо чоор, сурнай, керней** жана башкалар. Аспаптар ар кандай нерселерден (жыгачтан, темирден, жезден, күмүштөн жана башкалардан) жасалган.

Үйлөмө аспаптардын ар биринин жасалуу ыкмасы, сырткы түзүлүшү, добуш бийиктик ченеми, үн чыгаруу ыкмалары менен айырмаланышат. Бүгүнкү күндө үйлөмө аспаптар фольклордук чөйрөдө кеңири колдонулат.

Сыбызгы – туурасынан кармап ойнолуучу, үн өзгөртүп чыгаруучу көзөнөктөрү бар аспап. Сыбызгыдан добуш чыгаруу аткаруучунун эрини аркылуу көзөнөккө үйлөөнүн натыйжасында пайда болот. «Манас» эпосунда да, сыбызгынын кеңири колдонулгандыгы айтылат:

«...Чыгарып **сыбызгысын** кисесинен,
Чакыруу күүнү салып кабар берген...»

(Манастан)

Музыкалык сөздүк:

Кисе – ар кандай майда буюмдар салынган кол баштык.

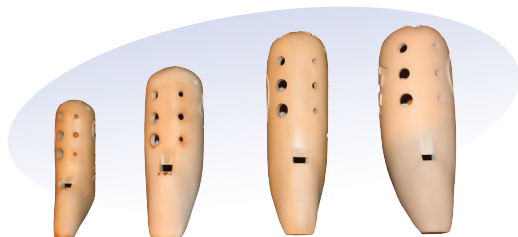
Чоор үйлөмө аспап. Алар кандай өсүмдүк жыгачтарынан жасалгандыктан, балдыркан чоор, чогойно чоор, шилби чоор жана башка деп аталып өсүмдүктөрдүн аттары кошо айтылган. Чоор узатасынан тик бойлото кармалып ойнолуучу аспап. Аспаптын эки жагы тең ачык түтүк сыяктуу. Аспаптын добуш өзгөртүп чыгаруучу он көзөнөгү бар.

Эл арасында чогойно өсүмдүгүнөн жасалган чоор кеңири колдонулган. Ал эми Манаста чоор тарткан бала жөнүндө мындай деп айтылат:

«...Жупуну кийим кийген жапжаш улан,
Чоордо көңүл козгоп ойноп турган...».

Чопо чоор аспабы аты айтып тургандай чоподон жасалат. Ошондуктан аспаптын жалпыга маалым аты **чопо чоор**. Чопо чоордун сыркы түзүлүшү сүйрү шар сымал келип, ооз жагы ичкерип кетет. Анын алдыңкы жагы жерге коюуга ылайыкташтырылып, жалпак болот. Чопо чоордун үстүнкү бетинде, добуш өзгөртүп чыгаруучу көзөнөктөрү бар. Аспаптын астыңкы бетинде бармак менен басылуучу, үн өзгөртүүчү дагы бир көзөнөгү болот.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыз элинин кандай үйлөмө аспаптары бар?
2. Сыбызгы, чоор, чопо чоор аспаптарында ойноонун ыкмалары кандай?
3. Үйлөмө аспаптардын түзүлүштөрүн айтып бергиле.
4. Манас эпосунда сыбызгы, чоор аспаптары кандай көрсөтүлгөн?

ЧООРЧУ БАЛА

Музыкасын жана сөзүн жазган М. Касей

Орточо темпте

О - бо - до чоор - чу жаш ба - ла, О - бо - нун
соз - со чоо- рун - да, Ой- до (да), тоо - до (да) жа - ңы-
рат (а), О - бон-чу ба - ла ко- лун - да. ко - лун - да.

Ободо чоорчу жаш бала,
Обон созсо чоорунда.
Ойдо, тоодо жаңырат,
Обончу бала колунда.

Созсо бала чоорунда,
Сонун бир обон угулат.
Ала-Тоо ичин аралай,
Ал чоор (а) үнү кубулат.

Байыркы аспап чоорунда,
Бала тартса каныгып.
Күнү (да) бүгүн угулат.
Күүсү (бир) чоордун жаңырып.

АСАНБАЙ КАРИМ УУЛУ (1892–1979)

Асанбай Карим уулу кыргыз элинин залкар чоорчусу.

Асанбай жаш кезинен чоор тарткан. Чоор тартууну эңсеген жаш бала элден уккан обон-күүлөрдү аспапта ойноону өздөштүргөн. Асанбай он эки жашка келген кезде айылга белгилүү Нарбай аттуу чоорчуга жолугат. Ошол күндөн баштап ал Нарбайдан таалим алат. Анын тарткан күүлөрүн эсине сактап, өз алдынча чоорго салып, өздөштүргөн. Бара-бара чоорду мыкты тартып, «чоң чоорчу» деп элге таанымал болгон. Анын «Сарбаз күү», «Улар күү», «Мактым», «Коңур күү», «Түнкү күзөт» сыяктуу көптөгөн күүлөрү чоордо жаңырган. Ал күүлөр, кыргыз радиосунун «алтын казынасына» жазылып бүгүнкү күнгө чейин ободо кубулжуйт.

Анын аткаруучулук маданиятынын бийиктиги, көркөмдүгү, чеберчилиги, «чоор музыкасынын классиги» деген атакка жеткирген.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Асанбай деген ким? Ал кантип чоорчу болгон?
2. Асанбай алгач чоор тартууну кимден үйрөнгөн?
3. Асанбай чоорчунун кандай чыгармаларын билесиңер?

Сыбызгынын «кабар берүү» күүсү

Тээ Айкөл Манастан мурда кыргыз элинде Уузхан бийликке келиптир. Күндөрдүн биринде Уузханга конок келет. Алар менен ууга чыгып, кулан атып, куш салып кызыгына батышат. Хандын жанындагы жигити токой аралап жүрүп, болоор-болбос үн салып кыңылдаган, жылаңач ымыркай бала жатканын көрөт. Адегенде баланы көрө коюп, чочуп кетип артка бурулуп баратып, кайра кайрылып, эңкейип ымыркай баланы жерден алып, саал азга эңгиреп туруп калат. Көп өтпөй эсине келип, канжыгадан баштыгын чечип, андан чачыктуу жүз аарчысын алып, баланы орой салат да, сыбызгысын алып, «чакыруу» (же «кабар берүү») күүсүн тартканда жигиттер жетип келишкен экен. Демек, сыбызгы аспабын хандын жигиттери да тартышып, ар кандай окуяларда кабар берүүдө же чакырууда колдонушкан.

Сурнай жыгачтан жасалган, түтүк сымал үйлөмө аспап. Түтүктүн аткаруучу үйлөй турган жагы ичке келип, добуш чыгаруучу жагы бара-бара кеңейип, конус түрүндө болот. Аспаптын бир капталында добуш өзгөртүүчү көзөнөктөрү бар.

Керней аспаптары да, элибизде байыртадан эле сыбызгы, чоорлор менен катар кеңири колдонулган. Кернейлердин малдын мүйүзүнөн жасалганы «мүйүз керней», жезден салганы «жез керней» делип аталган. Мүйүз керней тоо текенин, аркар, кулжалардын мүйүздөрүнөн жасалат. Жез керней аты айтып тургандай жезден жасалат. Тарых барактарынан бул аспаптарды да көп кездештиребиз. Өзгөчө Манас эпосунда кеңири айтылат:

«Кош ооздуу **кернейден**,
Кол ичине үчтү алып.
Алтын ооз кернейди,
Арылдата тарттырып.
Алтымыш төрт **сурнайчы**,
Азыр болгон ошол кез...»

Өткөн замандарда эл ичинде Турап, Тайкожо сыяктуу сурнайчылардын, Муратаалынын чоң аталары Белек, Күрөңкөй өңдүү кернейчилердин атагы чыккан. Бүгүнкү күндө, сурнайчы Жунусаалынын «Сурнай күү» аттуу күүлөрүнүн көптөгөн үлгүлөрүн уга алабыз. Алар кыргыз радиосунун «алтын казынасында» сакталууда.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыз элинин кандай үйлөмө аспаптары бар?
2. Сурнай, керней аспаптардын түзүлүштөрүн айтып бергиле.
3. Сурнай керней аспаптарында ойноонун ыкмалары кандай?
4. Эмне үчүн жез керней жана мүйүз керней деп аталат?
5. Манас эпосунда сурнай, керней аспаптары кандай сүрөттөлгөн?

ЭСИҢЕ САКТА!

Үйлөмө аспаптар: сыбызгы, чоор, чопо чоор, сурнай, жез керней, мүйүз керней

Музыкалык сабат:

Кичи октаванын «си» нотасы

Кичи октаванын «си» нотасы, төмөнкү биринчи кошумча сызыктын астына жазылат:

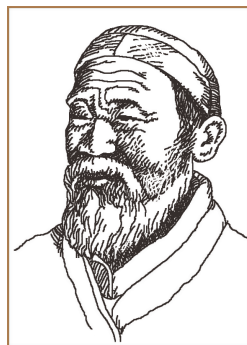

«си» нотасынын кол белгиси.

Төмөндө Манастан үзүндүнү сольфеджирлөө жана кол белгилери менен ырдагыла:

ТАЙКОЖО (1840–1912)

Элдик байыркы үйлөмө аспаптык аткаруучулук өнөрүндө, сурнайчылык аткаруучулукту өнүктүрүп, элге тартуулап келген залкарлардын бири – Тайкожо. Тайкожо кичинесинен ыр-күүгө, сурнай тартууга шык-жөндөмдүү болуп чоңоёт. Ал бала кезинен эле, өзү туулуп өскөн Талас районуна караштуу Чырганак айылынын элдерине белгилүү болот. Сурнай тартсам дегенде, ак эткенден так эткен Тайкожонун көптөн көксөгөнүнө жетүүсү, устаты Кара Турапка жолуккандан башталат. Ошентип, он жетиге келген Тайкожону, Талас өрөөнүндө ар дайым аш-тойлорго, калың эл катышкан жыйындарга атайын чакырып турушкан. Анын укмуштуудай сурнайчылыгы, бул тарабы Кетмен-Төбө, тигил тарабы Ысык-Көл, Чүй, Нарынга, нары жагы Аксы, Анжиянга, жада калса, казактарга чейин белгилүү болуп атагы чыгат.

Эл ичинде аш, той-тамашаларда сурнайчы-жарчы катарында, күрөш, эр сайыш, ат чабыш, оодарыш, жорго салыш, жөө эңиш сыяктуу оюндардын ар биринин мүнөзүнө жараша коштоп, көркөм сүрөттөп тартчу экен. Бул жагдайда, андай сүрөттөмөлөрдү, сурнайчынын «Ат кетти эле, ат кетти», «Кара ат келе жатат», «Ак боз ат келе жатат» сыяктуу чыгармаларынан таасын көрө алабыз. Ар бир күлүктү кудум эле адам сүйлөп жаткандай, сүрөөлөрдү, кыйкырык коштоолорду таптак кайрып мүнөздөп тартчу дешет.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Тайкожо деген ким?
2. Тайкожо кандай аспапта ойногон?
3. Тайкожо кандай чыгармаларды ойногон?

Эр сайыштагы сурнай үнү

Кеч күз маалында, Таластын Кең-Колунда айылдын кадырлуу адамы Түлөкабыл баласынын бешик тоюн берет. Тойго калың эл чакырылып, тоо булбулу Токтогул баш болуп, шакирти Алымкул менен келет. Тойго карылыгы жетип, көзү көрбөй, баласына жетелетип алган, узун бойлуу, чап жаак, сол көзүнүн үстүндө меңи бар, сыйда сакалчан, атактуу сурнайчы Тайкожо да чакырылат. Той башталып, Токтогул, Алымкулдар ырдап, күү чертишип, элдин чери жазылат.

Кези келип, эр сайыш да башталат. Эр сайышка Кең-Кол, Талас, Беш-Таш болуштарынын атынан Колпоч найзакер, ал эми, Үч-Коргон, Боо-Терек, Кара-Буура жактан Теке баатыр чыгат. Сайыш башталып, баатырлар биринен-бири өтүп, жеңе алышпай көпкө созулат. Эл дуулдап, сүрөөлөр күч алат. Ошол мезгилде Тайкожо көзү менен көрбөсө да, ички сезиминде көкүрөгү менен туюп, көпчүлүк топтун сүрөөсүн коштоп, сурнайында обондуу күүнү тартат. Сурнай үнү далай жерге угулуп, баатырларды сүрөп, алардын таймашын көркөм сүрөттөп, элдин черин жазган экен. Эр сайыштын акырында Теке баатыр Колпоч баатырды аты менен кошо көмөлөтө сайып, жеңишке ээ болуптур.

УЛУУ ЖОЛДУ БАСЫП ӨТКӨН УРМА АСПАПТАР

Урма аспаптар да элибиздин жашоосунда орчундуу орунду ээлейт. Урма аспаптарды той-тамашаларда, ырым-жырымдарда колдонуучу бакшылардын, дубаналардын колго кармап колдонуусуна ылайыкталган, көлөмү жагынан эң кичинесинен, согушта же чоң жыйынга кабар берүүчү өтө чоңуна чейинки түрлөрү көптөп саналат. Атап айтсак, **добулбас, доол, дайра (дап), аса таяк, шылдырак, коңгуроо** жана башкалар.

Добулбас урма аспаптардын эң чоңу. Бул аспап казан кебинде жезден куюлуп жасалып, үстүнкү бетине (оозуна) жаргак (тери) тартылып бекитилет. Аспаптан добуш чыгаруу үчүн эки таягы бар. Таяк менен жаргакка уруп эң акырын чыккан добуштан, дүңгүрөгөн өтө катуу добуштарды чыгарууга болот. Анын жасалышы, казандай болгон чоңдугу, колдонулушу, добушунун бийиктиги жана дүңгүрөп катуу чыгып, далай жерге жетиши жөнүндө Манас эпосунда таамай сүрөттөлөт:

«Жезден кылып куйдурган,
Пил терисин чойдурган.
Узундугу үч кулач,
Үнүн уксаң оолак кач.
Жоондугу үч кучак,
Добулбасын карап бак.
Казандай күрсү алганы,
Кагаарда чабат балбаны...»

Доол – чоподон жасалган, бир бетине жаргак (тери) капталган урма аспап. Жаргак тегерете жез же мис менен кыса бекитилет. Аспап эки колдун манжалары, алаканы, ошондой эле, атайын жасалган кичинекей таякча менен ойнолот. Добулбаска салыштырмалуу, доол аспабы колго кармап кагууга, аттын канжыгасына арта салып байлоого, ээрдин кашына илүүгө же жөө жүргөндөр үчүн ийинге асынып алып ойноого ылайыкталып жасалган. Доол Манаста төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

«Кол канжыга башына, Пил терисин каптатып,
Бирден **доол** байлатып. Чымын тийсе чыңк эткен,
Билериги баары алтын, Чыбык тийсе кадимки,
Билезиги сары алтын. Кулак тунуп зыңк эткен.

Дайра аспабы тегерек шакек сыяктуу келип, бир жагына жаргак капталат. Бул аспап эл ичинде «дап» деген ат менен да кеңири тараган. Аспап сол кол менен кармалып, оң колдун манжалары, алаканы менен ургулоо аркылуу добуш чыгарылып ойнолот. Илгертен бул аспаптарды дербиштер, дубаналар, бакшылар колдонушкандыгын тарых барактарынан көп кездештиребиз. Дайра аспабын бакшылардын колдонгондугу жөнүндө «Манас» эпосунда, Эр Төштүктүн эскерүүсүндө мындай айтылат:

«...Жылуу-Суу мазарынын бакшысына,
Дайыма жылаң аяк жүрчү чалга.
Ырымдап бериш үчүн ат чаптырып,
Апакем күтүп турчу көз талдырып.
Анткени, ал келгенде отун жагып,
Алоолоп күйгөн кезде **дайра** чалып...»
Кыпкызыл жалын чоктун арасынан,
Кол менен темирди алчу ал кызарган.
Секирип от үстүнөн нары-бери,
Сызыктай темирди утур жалай берчү.
Ыпысык бууга аралаш сасык жытты,
Ырымдап, үнгө кошуп бетке урчу.
Суутуп толгон айдан көңүлүмдү,
Сулк жатып калаар элем жети күнү.

(Манастан)

Аса таяк аспабы негизинен аса-муса бадалынан жасалган. Бүгүнкү күндө ар кандай катуу жыгачтардан жасалат. Аспапка ар түрдүү шылдырактар, коңгуроочолор тагылып, негизги добуш берүүчү булактар болуп эсептелет. Аспапта добуш чыгарып ойноо, аны силкүү жана оң колдун алаканы менен ургулап жүргүзүлөт.

Шылдырак аспабы көңдөй келген темирден жасалып, анын ичине майда тоголокчолор (шариктер) салынып, сыртына шакектер бекитилет. Ал шакектерге да майда шакекчелер кийгизилет. Шылдырак ар кандай ыргактык силкүүлөр менен ойнолот.

Коңгуроо аспабы да байыртадан элдин күндөлүк тиричилигинде колдонулуучу буюм катары эсептелген. Коңгуроонун кичи-несинен баштап, көлөмү казандай болгон түрлөрү колдонулган. Ал эми азыркы учурда коңгуроо музыкалык чөйрөдө кеңири колдонулууда.

Бүгүнкү күндө урма аспаптардын көп түрү нукура элдик аспаптардын тобунан түзүлгөн «Камбаркан» фольклордук ансамблинде колдонулууда. Р. Жумакуновдун «Шаман бийи» аттуу чыгармасы фольклордук ансамбль үчүн жазылган. Анда жалаң гана урма аспаптар (добулбас, доол, аса таяк, шылдырак жана башкалар) колдонулган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Урма аспаптардын кандай түрлөрүн билесиңер? Алар кайсы материалдан жасалат? Аспаптарда кимдер ойногон?
2. Жогорудагы ыр саптарын окугула. Урма аспаптардын «Манас» эпосу менен байланышы кандай?
3. Р. Жумакуновдун «Шаман бийи» чыгармасын уккула. Анда кандай аспаптар колдонулгандыгын айтып бергиле.

ЭСИҢЕ САКТА!

Урма аспаптар: добулбас, доол, дайра, аса таяк, шылдырак, коңгуроо

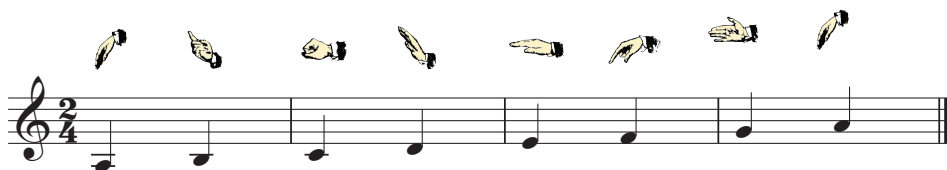
Музыкалык сабат:

Төмөндө ноталык сызыктардын төмөнкү экинчи сызыкчасында нота жайланышкан. Ал кичи октаванын «ля» нотасы:

«ля» нотасынын кол белгиси.

Төмөндөгү катарлаш жайгашкан ноталарды кол белги менен ырдагыла:

Көнүгүүнү сольфеджирлөө менен ырдагыла:

ЫРЧЫЛЫК АТКАРУУЧУЛУК ӨНӨР

ДАСТАН АЙТУУЧУЛУК

УЛУУ ДАСТАН

Дастан айтуучулук өнөр элибизде эзелтеден бери келе жаткандыгы бизге маалым. Манастан ары нечен кылымдар мурда чыккан Керк, Була аттуу акындардын ысымдары белгилүү болду. Алар элибиздин жашоо-турмушун, салт-санаасын, тарыхын ырдап, улам кийинки урпактарга калтырышкан. Бизге Жайсаң, Келдибек, Тыныбек, Балык, Акылбек, Чоюке сыяктуу залкар манасчылардын ысымдары келип жетти. Ал эми 19-кылымдын аягындагы жана 20-кылымдагы залкар манасчылар Сагынбай менен Саякбайдын өнөрлөрү жалпы элге кеңири тараган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Дастан айтуучулук өнөрү кандай өнүккөн?
2. Дастан айтуучулук өнөрүн кимдер айтып, өнүктүрүп, сактап келишкен.
3. 19-, 20-кылымдардагы залкар манасчылар кимдер?

МАНАСТАН ҮЗҮНДҮ

Саякбай Каралаевдин айтуусунда

Ал- тын ме- нен кү-мүш-түн, Ши-рөө-сү - нөн бүт-көн-дөй.

Ас - ман ме - нен же - риң-дин, Ти - рөө-сү - нөн бүт - көн-дөй.

А - йың ме - нен кү - нүң-дүн, Бир ө - зү - нөн бүт-көн-дөй.

Алтын менен күмүштүн,
Ширөөсүнөн бүткөндөй.
Асман менен Жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Алды калың кара жер,
Жерлигинен бүткөндөй.
Абадагы булуттун,
Салкынынан бүткөндөй.
Асмандагы Ай-Күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй.

«Манас» эпосун эң алгачкы айткан ырчы-акын

«Манасты» эң алгач айткан ак таңдай ырчы-акын Жайсаң Үмөт уулу. Жайсаң кырк чоронун бири болгон. Аны Манас «Бал таңдай» деп атачу экен. Анткени, Жайсаң ырдаганда керемет ыр саптарын тизип, жогорку деңгээлде, акындык-төкмөлүккө салып аткаргандыгы маалым болду. Эл ичинде Жайсаңды «Олуя даарыган даанышман» деп да аташыптыр. Акылман Бакай бабабыз да өз кезегинде: «Сөз баккан чебер ырчы-чечен», – деп Жайсаңдын ырчы-акындык өнөрүн жогору баалаган экен.

Манас «Чоң Казаттан» оор жарадар болуп келет. Бул жарык дүйнө менен коштошоордо Жайсаңга: «Кичине кезинден жанымда жүрүп чоңойдуң, кырк урууну бириктирип эл кылганымды, кырк чорону бириктирип эр кылганымды урпактарга дастан кылып мурас калтыргын» – деп аманат-керээзин айткан экен. Мына ошондон баштап, Жайсаң эң алгач Манас баштаган эл тарыхын айтып, ыр-дастанга айлантип, урпактарга калтырган.

Манас баатырдын төрөлүшү

«...Маңдайы жазы башы кууш,
Бар боюнда турат тууш.
Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча көзү тик.
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Алакан жазык, кол ачык, –
Ал мүнөзү көрүнөт.
Кең көкүрөк, жайык төш,
Аркасы кең, бели түз,
Айбаты катуу, заары күч, –
Пил мүчөсү көрүнөт.
Жолбор моюн, жоон билек,
Бөрү кулак, жолборс төш, –
Бөлөкчө түрү бар экен....»

САГЫНБАЙ ОРОЗБАКОВ (1867–1930)

Сагынбай Орозбаков XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы залкар манасчы.

Болочок манасчы Ысык-Көлдөгү Кабырга деген жерде сурнайчы жана кернейчи Орозбактын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Сагынбай 9 жашынан арабча окууга кирген. Мына ошондон баштап жамактап ырдай баштаган. Анын Манас айтуусуна, ошол кездеги белгилүү манасчылар Чоңбаш, Тыныбек, Балык, Найманбай сыяктуулардын, Манас айтуучулук таасирлери тийген.

Сагынбай эл көп чогулган жерде, «Манасты» укмуштуудай төгүп айтчу экен. Ал жеке эле «Манас» эмес, элдик ырлардын көп түрүн ырдай да билген. Өз кезегинде, кадимки Ормон хан Сагынбайдын айтуучулук өнөрүн, билимин жогору баалап: «Сагынбай сарыбагыш уруусунан, кыргыздын башка урууларынан ар тарабынан жогорулук кылат», – деп дайыма айтчу экен.

1922-жылы фольклорчу-филологдор К. Мифтаков менен Ы. Абдрахманов Сагынбайдан «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгүн гана жазып алышат. Калган экинчи («Семетей») жана үчүнчү («Сейтек») бөлүктөрү тилекке каршы, манасчынын ооруп калганына байланыштуу жазылбай калат. Ошондой болсо да, анын вариантынын көркөмдүгүн, стилинин кооздугун, жана айтуучулук өнөрүнүн, сөз байлыгын ачык-айкын көрөбүз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Адегенде Манас эпосун айткан ким? Аны эл ичинде ким деп аташкан?
2. Манас Жайсаңга кандай керээз калтырган?
3. Сагынбай Орозбак уулу жөнүндө айтып бергиле.

Манасчылык касиет

Залкар манасчы Сагынбай Манасты жазып жаткан кезинде, ар түнү түш көрүп, баланча жери жаздым болуп калыптыр деп кайра жаздырчу экен. Алманбеттин окуясын жазып жатканда ал: «Алманбет кызыл чийкил жигит экен, кашы кашкайган, көзү бакыракай, үстүнө кийгени кызыл аңдын терисинен тигилген ичик. Анын ар бир кылынын жоондугу чийдей бар» – дейт. Дагы бир күндөрдүн биринде улуу манасчы: Нарындагы Бети-Каранын талаасында Манастын колу Бээжинге жөнөп жатыптыр. Тиккен чатырлары ак экен. Манастын башында ак калпак, үстүндө боз төө чепкен, кыскасы мүлдө кыргыз порумундай эле. Аттарынын туяктары чарадай, кулактары типтик, кыйган камыш сыяктуу», – деп фольклорчу Абдырахман уулу Ыбырайымга көргөн түшүн эртеси айтып берчү экен. Абдырахман уулу Ыбырайым Сагынбайдан «Манас» эпосун толук жазып алган. «Манас» үчилтигин жыйноодо, анын эмгеги зор.

Музыкалык сөздүк:

Эпос – баатырдык жөнүндөгү элдик оозеки чыгарма. Эпос деген сөз грек тилинде «айтуу», «ырдоо» дегенди түшүндүрөт.

Үч илтик – «Манас» эпосунун үч бөлүмүнүн аталышы.

Манасчы – «Манас» эпосун өз ыкмасы, кырааты менен айтуучу касиеттүү чыгармачыл адам.

Була – усундардын мезгилиндеги ак таңдай ырчы – акын, дастанчы.

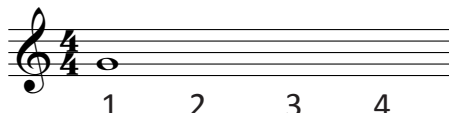
ЭСИҢЕ САКТА!

Манас
Манасчы
Улуу эпос
Үч илтик

Музыкалык сабат:

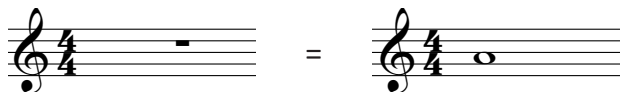
Ноталардын созулуштары жана тыныгуу белгилери

Музыкада ноталардын **бүтүн, жарым, чейректик, сегиздик** деген түрлөрүн кездештиребиз. Алар узакка жана кыска убакытка созулушат:

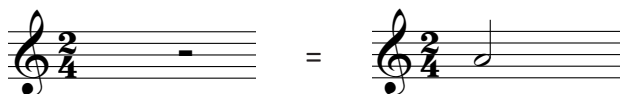

Ал эми музыкада тыныгуу белгиси «**пауза**» деп аталат. Тыныгуу белгилеринин созулуштары да ноталардын созулуштары менен бирдей болот.

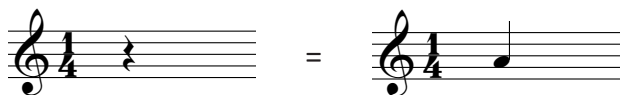
Бүтүн тыныгуу, бүтүн нотага барабар жана төрт чейрекке созулат:

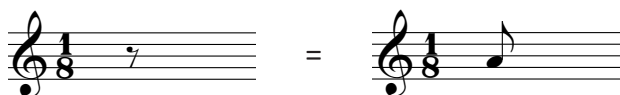
Жарым тыныгуу, жарым нотага барабар жана эки чейрекке созулат:

Чейректик тыныгуу, бир чейректик нотага барабар жана бир чейрекке созулат:

Сегиздик тыныгуу, сегиздик нотага барабар жана бир сегиздикке созулат:

ДАСТАН АЙТУУЧУЛУК

КЕНЖЕ ДАСТАНДАР

Элибизде ар кыл мүнөздөгү, мазмундагы дастандар арбын. Улуу дастан «Манастан» тышкары, «Эр Төштүк», «Кедейкан», «Курманбек», «Эр Табылды», «Саринжи-Бөкөй», «Жаңыл Мырза» сыяктуу кенже дастандар бар. «Манас» эпосунун кандайдыр бир өзгөчө касиети бар, аткаруучулар аспаптын коштоосу жок эле айтышат. Аларды «манасчы» деп аташат. «Манас» эпосу сыяктуу эле, ар бир кенже дастандардын өзүнө мүнөздүү обону бар. Кенже дастандарды көбүнчө төкмө-акындар комуздун коштоосунда ырдап айтышат.

Кыргыз музыкалык адабиятынын өнүгүшүнө зор салымдарын кошкон элдик төкмө-акындар Токтогул Сатылганов баш болуп, Осмонкул Бөлөбалаев, Калык Акиев, Алымкул Үсөнбаев, Эстебес Турсуналиев, Тууганбай Абдиев, Ашыралы Айталиевдер баатырдык кенже эпостордун көпчүлүгүн айтышкан. «Саринжи-Бөкөй» дастанынан дастанчы-комузчу Болуш Мадазимов да кыраатын келтире аткарчу.

КУРМАНБЕК

(Эпостон үзүндү)

Т. Абдиевдин айтуусунда,
нотага түшүргөн М. Касей.

Ал-тын э- шик дар-ба - за, кай-сы бек-тин ка - лаа - сы?

Ал - тын са - ка кал - ча - ган кай-сы/э- ле бек - тин

ба - ла - сы? Кай-рыл-чу туу-ган мен- де жок,

Кур-ман - дын кай - гы - га тол - гон са - наа - сы ээй.

Алтын эшик дарбаза,
Кайсы бектин калаасы?
Алтын сака калчаган,
Кайсы бектин баласы?
Кайрылчу тууган менде жок,
Курмандын кайгыга толгон санаасы.

Биринде пирге кол берген,
Экисинде кудайым,
Эгем сүйүп жол берген.
Жашы үчкө чыкканда,
Чүкө ойногон балдардан.
Жашы төрткө чыкканда,
Насаат сурап чалдардан.
Бешке жашы толгондо,
Даам сызган бектерден.
Алтыга жашы толгондо,
Ажат алган дептерден.

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ (1864–1933)

Токтогул Сатылганов – кыргыз элинин улуу демократ акыны.

Токтогул Сатылган уулунун ырчылыгы, комузчулугу 13 жашынан башталат. Ал өз ырларында айрым дүнүйөкор, сараң, ыйманы жок адамдарды сынга алган. Акындын мындай сын-пикирлерин жактырбаган бай-манаптар аны жалган жалаа менен сотко беришет. Сот аны өлүм жазасына өкүм чыгарат. Бирок ал өкүм Сибирге сүргүнгө айдоо менен алмаштырылат. Сүргүндө жүргөн мезгилинде да, Токтогул чыгармачылыгын таштабай ырдап, комузу менен күү кайрыктарын чертет. Ырчылык өнөрүндө ал көбүнчө санат-насаат ырларын ырдап, комузда түрдүү мүнөздөгү «Тогуз кайрык», «Миң кыял», «Чоң кербез», «Ботой», «Камбаркан», «Шыңгырама» сыяктуу көптөгөн күүлөрүн жаратат. Токтогул жеке эле төкмө-акындык жана комузчулук-күүчүлүк өнөрүн алып жүрбөстөн, «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу кенже дастандардын бир тобун билген. Ар бир дастандын өз обону менен, өтө чоң устаттыкта комуздун коштоосунда ырдап айткан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Улуу дастандын кенже дастандардын кандай айырмасы бар?
2. Кандай кенже дастандарды билесиңер?
3. Кенже дастандарды кимдер айткан?
4. Улуу төкмө акын Т. Сатылганов жөнүндө айтып бергиле.

Карагул ботом

Илгери бир заманда мергенчи жашаган экен. Ал ак карлуу тоолорго, аскалуу зоолорго чыгып, таманы баспаган жер калбай уучулук кылуу менен күн өткөрүп келет. Мергенчинин Эрегул, Мырзагул деген балдары эр жеткенде, бири айтышкан доодон, экинчиси айыгышкан жоодон каза болот.

Мергенчи карыя алтымышка барып калганда дагы бир уулдуу болот. Анын атын Карагул коюшат. Карыганда көргөн жалгызын абышка-кемпир көзүн карап, жакшы багышат. Ага чаарчыктын терисинен тон тигип берет. Күндөрдүн биринде, Карагул ууга камынган атасын ээрчийт. «Балам сен али жашсың, тоодо жүрө албайсың», – деп таштап кетет. Карагул атасынын артынан ээрчип чыгып, ага жетпей жолдон адашып, чарчап-чаалыкканда балтыркандын түбүнө жатып уктап калат. Уудан жолу болбой келе жаткан карыя, балтыркан түбүнөн чаарчыктын кыймылдаганын көрүп, атып жиберип чуркап келсе, өзүнүн баласы экен. Баласы Карагулду үйүнө алып келип, жоктоп, кошуп арманын айтып, ботодой боздогон экен.

Музыкалык сөздүк:

Дастан – элдик оозеки чыгармачылыктагы элдин жашоо-турмушун, Ата-Мекенди чет душмандардын талап-тоноосунан коргоону, баатырдыкты чагылдырган адабий-музыкалуу чыгарма.

Кенже дастандар – «Манас» эпосуна салыштырмалуу көлөмү, мазмуну, айтуучулук ыкмасы жагынан айырмаланган дастандар (эпостор).

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кенже дастан дегенди кандай түшүнөсүңөр?
2. Кенже дастандарды кимдер айткан?
3. Кандай кенже дастандарды билесиңер?

ЭСИҢЕ САКТА!

Дастан айтуучулук –

кенже дастандар: «Курманбек»

«Кедейкан»

«Эр Төштүк»

«Эр Табылды»

«Жаңыл мырза»

«Карагул ботом»

«Саринжи-Бөкөй»

ТӨКМӨ-АКЫНДЫК

Элибизде илгертеден эле төкмө-акындык өнөрү даңазаланып келген. Төкмө акындык өнөрдүн да өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүгү бар. Аты айтып тургандай төкмөлүгүндө. Себеби төкмө акындар алдын ала даярданбастан эле кези келген жерде, каалаган учурда ыр берметтерин нөшөрлөтө төгүп, комуздун коштоосунда ырдашкан. Казак элинин атактуу жазуучусу Мухтар Ауэзов: «Төкмө акындар кындан кылыч сууругандай жалт эткен, өткүр өнөрдүн ээси» – деп баа берген экен.

Төкмө акындар тарыхый окуяларга терең көз карашта карап, көркөм ой жүгүртүшкөн. Алар бир укканын дароо илип алып, эсинде өмүр бою сакташкан. Алардын музыкалык сезими, эске тутуусу абдан күчтүү өнүгүп, кандайдыр бир касиетке ээ болушкан. Алар талантуу чыгармачыл инсандар. Төкмө акындардын репертуары негизинен термелерден, айтыштардан, алым сабактардан, санат-насаат ырлардан, дастандардан турат. Бүгүнкү күндө, уламышка айланган улуу төкмө-акындар Жайсаң, Ак Бука жөнүндө билебиз. Ошондой эле, Балык, Жеңижок, Эшманбет, Токтогул, Барпы, Калык, Коргол, Осмонкул, Алымкул жана башка көптөгөн төкмө акындардын ысымдары эл оозунда айтылып келүүдө.

КР эл артисттери: Молдобасан, Калык, Осмонкул, Алымкул, Карамолдо, Ыбырай. 1950-жыл.

НАСЫЯТ

Сөзү Токтогулдуку

Музыкасы М. Касейдики

Орточо темпте

Де- ниң соо - до э - рин-бей, Бе - кер-лик-ке бе- рил- бей.

Эр - киң ме - нен жу-муш кыл, э - рин- чек жал- коо де - дир - бей.

О, де - ги, э - рин - чээк жал - коо де - дир- бей.

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей.
Эркиң менен жумуш кыл,
«Эринчек жалкоо» – дедирбей.
О, деги, эринчээк жалкоо дедирбей

Ырыс алды ынтымак,
Ыгын таап кол кармаш.
Билими бар азамат,
Бири-бириңе жардамдаш.
Дайыма бири-бириңе жардамдаш

Жашооңдо жаркын өнөр тап,
Кор кылбай асыл жанды бак.
Эрдин көркү эл менен,
Эмгегиң менен элге жак!
Ар убак эмгегиң менен элге жак!

КАЛЫК АКИЕВ (1883–1953)

Калык Акиев – кыргыз элинин залкар төкмө акыны, комузчу, күүчү, дастанчы.

Калыктын ырчылыкка болгон шыгы эрте башталат. Он сегиз жаш курагында эле өз аймагында аты чыгып, белгилүү болот. Ал Токтогулдун шакирттеринин бири болгон. Устаты Токтогул менен көп жерлерди атчан кыдырып, айтыштарга катышкан. Анын чыгармачылыгынын мазмунунда негизинен ошол кездеги элдин жашоо-тиричилиги чагылдырылган. 1930-жылдары ал ырларын кагаз бетине түшүргөн соң, үч томдук поэтикалык жыйнагы жарык көрөт. Устаты Токтогулдун музыкалык мурастарынын көбү Калыктан жаздырылып алынат. Көрүнүктүү музыка таануучу В. Виноградов Калык Акиевдин аткаруучулук чеберчилигин жогору баалап, аны төмөнкүчө мүнөздөгөн: «Ал буйдалбастан жана абдан чеберчилик менен уйкаштырып ыр кураган...».

Калык Акиевдин чыгармачылыгындагы негизги жанрлардын бири кенже дастандар. Ал комуздун коштоосунда көп дастандарды, поэмаларды жатка айткан. Анын вариантында «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Ак Мөөр», «Карагул ботом» сыяктуу бир топ чыгармалар жазылып калган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Төкмө акындык өнөрдүн кандай өзгөчөлүктөрү бар?
2. Залкар төкмө акындардан кимдерди билесиңер?
3. Төкмө акындардын репертуары кандай чыгармалардан турат?
4. Залкар төкмө акын Калык Акиев жөнүндө айтып бергиле.
5. «Насыят» ырына мүнөздөмө бергиле.

Музыкалык сөздүк:

Төкмө акын – алдын ала даярданбай туруп, кези келген жерде, каалаган учурда ыр берметтерин нөшөрлөтө төгүп, комуздун коштоосунда ырдаган чыгармачыл адам.

Терме – акындардын чыгармачылыгындагы жанр. Акындардын ар кандай темаларда (жер, Ата-Мекен, суу, жаратылыш ж. б.) айкын, курч сөздөрдөн терип, курап, ыр саптарын тизип ырдалган чыгармасы.

Айтыш – бул айт, айтуу, айтышуу деген сөздөрдөн келип чыккан. Айтыш, терме сыяктуу эле төкмө акындардын чыгармачылыгында кездешүүчү ыр жанры. Айтыш эл ичинде той-тамашаларда, майрамдарда эки акындын ар кандай темада төкмөлүк ыкма менен, ыр саптарын тизип айтышып (таймашып) ырдашуусу.

Санат-насаат ырлар – акындардын чыгармачылыгындагы кеңири кездешкен адеп-ахлак, насаатчылык, тарбия берүүчүлүк, үлгү көрсөтүүчүлүк багытындагы ырлары.

Алым сабак – бул айтыш сыяктуу эле төкмө-акындардын ар кандай тема боюнча, ыр саптарын тизип, кезеги менен ырдашуусу.

ЭСИҢЕ САКТА!

Төкмө акын: термелер
айтыштар
санат ырлар
алым сабактар
кенже дастандар

ЫРЧЫ-ОБОНЧУЛУК

Эзелтеден эле кыргыз элинде дастан айтуучулук, төкмө-акындык өнөрлөр менен катар ырчы-обончулук өнөрү белгилүү. Ырчылык өнөр да, элдин жашоо-тиричилиги менен эриш-аркакта, аны дайыма коштоп келген. Бул өнөр элдин жашоосу менен тыгыз байланышта болуп, аткаруучулуктун салттуулугуна айланган. Алар салтка айлануунун натыйжасында, нечен кылымдар бою, эл ичинде унутулбай сакталып, өсүп-өнүгүп келе жатат. Элдик «Шырылдаң», «Оп майда», «Бекбекей» сыяктуу ырлар бүгүнкү күнгө чейин эл арасында ырдалып келүүдө.

Эл ичинен нукура табигый шыгын жалаң ырчылык-обончулукка арнаган музыкант-аткаруучулар чыккан. Ырчылар илгертен жеке эле ырчылык аткаруучулук өнөрүн алып жүрүшкөн эмес. Алар керемет ыр саптарын тизген акын да, ага шайкеш келген обонун жараткан обончу да болушкан. Обонду созолонто аткаруу, ырчынын чеберчилигине, чыгарманын мазмунуна жараша болгон. Чыгарманы жогорку аткаруучулук, чеберчилик деңгээлге жеткирип, кыябына келтире көкөлөтүп, түрлөнтө созуп ырдаган залкар ырчы-обончулар болгон. Алардын бири Муса Баетов менен Атай Огонбаевдер өзгөчө орунду ээлейт. Бул эки залкардын өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар. Ашкере таланттуулугу, чебер аткаруучулугу, бири-бирине окшобогон ырчы-обончулук өнөрүндөгү эң бийик дараметтүү касиеттери алардын мыкты устаттыгын билдирет.

МУСА БАЕТОВ (1902–1949)

Муса Баетов – XX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыз элинин залкар ырчы-обончусу. Кыргыз элдик ырчы-обончулук өнөрүн улантып, өнүктүрүүчүлөрдүн бири.

Муса бала кезинен атасынын аткарган обон-күүлөрүн көкүрөгүнө бекем түйүп келет. Беш жашка толгон кезинде комузду колуна алып, күү кайрыктарын келтирүүгө далалат кыла баштайт. Ал эре-зеге жетип калган мезгилинде ырчылыкка, комузчулукка болгон шыгы арта баштайт.

Мусанын ырчы-обончулукка болгон жөндөмүн Тоголок Молдо, Молдобасан сыяктуу акындар жандандырат. Атактуу акын Тоголок Молдо Мусаны ырдатып көрүп: «Бали балам, эң сонун! Ырчылыгыңа баракелде! Бул ырдын обонун мындай созуп ырда, тигил ырдын кайыrmасын мындайча кайрысаң кооз да, мукамдуу да чыгат» – деп, Мусанын ырчылыгына, аткаруучулугуна жогору баа берип, өзү үн кошуп, ырдап берип, баалуу кеңештерин берчү экен.

Залкар талант Мусанын өмүрү, ырчы-обончуларга өрнөк болду. Анын обондору тунуктуулугу, жанга өтө жагымдуулугу, уккулуктуулугу, өзгөчө элдүүлүгү, музыкалык ойлорунун тереңдиги менен айырмаланат.

Ал айырма, башка ырчыларга окшобогон ыкма, мүнөз, тембр, ошондой эле, өзүнө гана таандык көркөм каражаттарды, боёкторду таап, абдан кооз аткаргандыгында. Анын «Даанышман», «Арпанын Ала-Тоосунан», «Сагынам», «Кыздар-ай», «Окудун борбор шаарынан» сыяктуу ондогон ырлары, кыргыз ырларынын классикасын түздү.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ырчы-обончулук өнөр жөнүндө айтып бергиле?
2. М. Баетов деген ким болгон? Анын кандай чыгармаларынан билесиңер?
3. «Насыят» ырына мүнөздөмө бергиле.

Музыкалык сөздүк:

Ырчы-обончу – ырдын обонун жаратуу менен, чыгармаларын өздөрү аткарган. Көп учурда комуздун, кээде кыл кыяктын коштоосунда ырдашкан.

ЭСИҢЕ САКТА!

Ырчы – обончу: ыр
ырчы
обон
обончу

ЖАҢЫ ЖЫЛҢАР МЕНЕН!

ЁЛКА СОНУН КАРАЧЫ

Сөзү Т. Кожомбердиевдики

Музыкасы С. Жумалиевдики

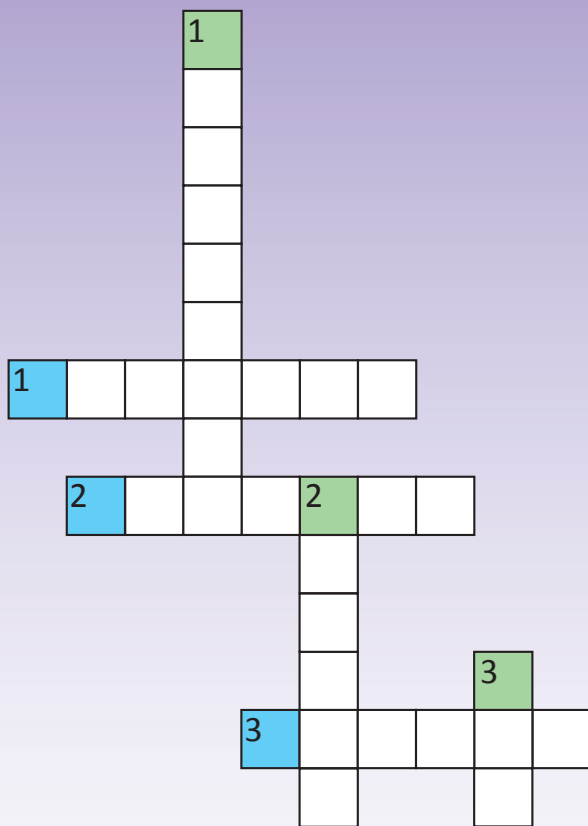
Көңүлдүү

Аяз ата шаңдуу күлөт,
Ак тон кийген береги.
Кооз кийген кыздар жүрөт,
Колунда бар желеги.
Ар биринин чоңойсо,
Элге тийет кереги.
Баарысына тегиз жакты,
Аяз ата белеги.

КРОССВОРД

Туурасынан: 1

- 1 Кыргыз элинин кылдуу-жаачан музыкалык аспабы.
- 2 Үч илтик улуу эпосту айтуучу.
- 3 Элдин жашоо-тиричилигин, баатырдыкты чагылдырган оозеки адабий-музыкалуу чыгарма.

Тигинен: 1

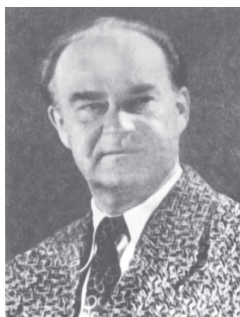
- 1 Алдын-ала даярданбастан эле, көргөн, билгенин төгүп ырдаган ырчы.
- 2 Кыргыз элдинин үйлөмө аспаптарынын бири.
- 3 Кыргыз элдинин урма аспаптарынын бири.

КЫРГЫЗ КОМПОЗИТОРДУК МУЗЫКАСЫ

КОМПОЗИТОРДУК МУЗЫКАСЫНЫН БАШТООЧУЛАРЫ

А. Малдыбаев
(1903–1986)

В. Власов
(1906–1978)

В. Фере
(1902–1971)

20-кылымдын башталышынан кыргыз композиторлорунун чыгармачылыгы өзүнүн өсүп-өнүгүү жолун баштайт. Композиторлор чыгармаларында улуттук колоритти, аспаптын тембрлерин сактоо багытын көздөшкөн. Аны биз кесиптик музыканын баштоочулары А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере сыяктуу композиторлорубуздун чыгармачылыктарынан ачык айкын көрө алабыз.

Абдыластын музыкага болгон кызыгуусу эрте башталып, мектепти бүткөндөн кийин бир жума жөө басып, Алма-Ата шаарына келип, казак билим берүү институтуна кирген. Ал жерде ар түрдүү ийримдерге катышкан. 1926-жылы Фрунзеде (азыркы Бишкек) ачылган педагогикалык техникумга кирген. А. Малдыбаевдин чыгармачылыгы кыргыз музыкасынын түзүлүшү менен тыгыз байланышта.

Бул композиторлор өздөрүнүн чыгармачылык дараметтерин кыргыз профессионалдык музыкасын жаратууга, эл арасына жайылтууга жумшашкан. Алар «Манас», «Токтогул», «Көл жээгинде», «Айчүрөк» операларын жазышкан. Нукура элдик обондордун негизинде, симфониялык оркестр үчүн кыргыз темаларына увертюра сыяктуу бир топ көлөмдүү чыгармалары бар. Бул композиторлор балдар үчүн да көп ырларды жазышкан. Мисалы: «Ак мектеп ачты эшикти», «Кыргыз пионерлеринин маршы» жана башкалар.

«Манас» операсы биринчи жолу баатырдык-патриоттук спектакль катарында 1946-жылы сахнага коюлат. Анын өзөгүн эпостугу «Көкөтөйдүн ашы» түзгөн. Опера чыныгы элдик мүнөздө жазылган.

«Манас» операсынын алгачкы коюлушу.

Суроолор жана тапшырмалар

1. А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере дегендер кимдер?
2. Үч композитор биригип жараткан кандай чыгармаларды билесиңер?
3. «Манас» операсы качан жазылган? Операныны авторлору кимдер?
4. «Манас» операсы кайсы окуянын негизинде жазылган?

ЗАМАНА БИЗГЕ КУБАНСЫН

Сөзү М. Алыбаевдики

Музыкасы Ж. Малдыбаеваныкы

Жайдары темпте

Жыр-гал-дуу биз-дин өл - кө - дө, Кы - раан күл - кү
кат - кы - рык. Тар - би - я - лайт, өс - тү - рөт,
За - ма - на биз - ди, за - ма - на биз - ди шат кы - лып.
За - ма - на биз-ди, за - ма - на биз-ди шат кы - лып. // сын.

Жыргалдуу биздин өлкөдө,
Кыраан күлкү, каткырык.
Тарбиялайт, өстүрөт,
Замана бизди, замана
бизди шат кылып.

Укмуштан укмуш туудурган,
Уландар өсүп жетилсин.
Кызыктан кызык чыгарган,
Кыздардан көп сыр, кыздардан
көп сыр чечилсин.

Окуйлу балдар тырышып,
Жеңишке жеңиш улансын.
Азамат, деп балдарым,
Замана бизге, замана
бизге кубансын.

МУКАШ АБДРАЕВ (1920–1979)

Мукаш Абдраев – Кыргыз Республикасынын Эл артисти, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын ээси, композитор, профессор.

Мукаш Абдраев Сокулук районуна караштуу Чоң-Жар айылында төрөлгөн. Ал ата-энесинен эрте жетим калып, таякеси, кыргыз элине белгилүү музыкант, ырчы жана куудул Шаршен Термечиковдун үй-бүлөсүндө тарбияланган. 11 жашында таякеси менен кошо борбор шаарына келип, музыкалык студияга кирет. Ш. Термечиков белгилүү инсан болгондуктан, анын үйүнө көптөгөн залкар музыканттар, ырчылар, комузчулар келип, өнөрлөрүн көрсөтүшчү. Бул жолугушуулар ыр, күлкү, тамаша жана музыка менен коштолуп турган. Мунун баары Мукаштын келечекте музыкант болушуна чоң таасирин тийгизет.

Москва консерваториясында окуп жатып ал өзүнүн алгачкы музыкалык чыгармаларын жаза баштаган. Алардын арасында ырлар, пьесалар, музыкалык комедиялар бар. Эң алгачкы музыкалык комедиясы «Жапалак Жатпасов», «Ким кантти» деп аталат. Кийинки жылдары «Кыргызстан», «Салтанаттуу күн» кантаталары, «Бекбекей» симфониялык поэмасы, «Олжобай менен Кишимжан» операсы, «Майрам күү» чыгармалары жазылган. М. Абдраев балдар үчүн да көп ырларды жазган. Мисалы: «Лагерь вальсы», «Ырдайлы достор, ырдайлы», «Достук үн менен» жана башкалар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Мукаш Абдраевдин өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле.
2. Композитор М. Абдраев кандай чыгармаларды жараткан?
3. Композитордун «Майрам күү» чыгармасын угуп, мүнөздөп бергиле.

«АЛТЫН УЯ» – БАЛДАР ОПЕРЕТТАСЫ

«Алтын уя» – опереттасы балдар үчүн жазылган кыргыз профессионалдык музыкасынын тарыхындагы эң алгачкы чыгарма. Оперетта беш көшөгөдөн турат. Чыгарманын негизги карманы – бала-кумурска. Кумурсканын ата-энеси балдарын эмгекчил, чынчыл болгонго, өз элин, жерин сүйүүгө тарбиялашат. Бирок бир гана баласы жалкоо, эринчээк болот. Ал жумуш кылуудан качып, балык болуп сүзгүсү, куш болуп учуп алыс өлкөлөргө кеткиси келет. Окуя мына ушул кумурска жөнүндө болот.

Музыкалык сөздүк:

Оперетта – сахналаштырылган тамашалуу, күлкүлүү музыкалык оюн.

КУМУРСТАН

(Кумурскалар өлкөсү)

Биринчи көшөгө – «Кумурстан» (кумурскалар өлкөсү) деп аталат. Эрте жазда корооздун кыйкырыгы менен кумурскалардын үй-бүлөсү эмгектене башташат. Тартиптүү, аракетчил бала кумурскалар алтын уя курууга киришет. Бир гана жалкоо бала кумурска эмгектенүүдөн качат. Акылы жок кумурска өзүнүн туулуп өскөн жерин таштап узак жолго чыгат.

КУМУРСКАЛАР ЫРЫ

(«Алтын уя» опереттасынан)

Сөзү Г. Эсенгулованыкы

Музыкасы Т. Чокиевдики

Жайдары темпте

Бо - лом де - сең бак - ты - луу, эм - гек - ти сүй, жер - ди сүй. Эр - ке - ле - тип өс - түр - гөн, э - нең - ди сүй, эл - ди сүй. Э - лиң ү - чүн жа - - - - нып күй! А - та/э - не - нин, а - та/э - не - нин сөз - дө - рүн, сөз - дө - рүн Э - ки кыл - бай, э - ки кыл - бай у - га - быз, у - га - быз. Эң бир со - нун, эң бир со - нун ал - тын уя, ал - тын уя. Эм - гек ме - нен, эм - гек ме - нен ку - ра - быз, ку - ра - быз. Ал - тын ү - я, ал - тын ү - я ал - тын ү - я ку - ра - быз.

Биргелешип иш кылып,
Бири-бириңе жөлөк бол!
Өргө карай өр таштап,
Өлкөбүзгө өбөк бол!

Кайырма: Ата-эненин, ата-эненин сөздөрүн,
Эки кылбай, эки кылбай угабаз, угабыз.
Эң бир сонун, эң бир сонун,
Алтын уя, алтын уя курабыз.

«КӨПӨЛӨКСТАН» (Көпөлөктөр өлкөсү)

Эн сонун жайкы таңда бала кумурска көпөлөктөрдүн өлкөсүнө келет. Ал татынакай көпөлөктөрдүн көкөлөп учуп жүрүшкөнүн көрүп, аябай суктанат. Ишенчээк кумурска көпөлөктөргө колун сунуп, чын дилинен түбөлүккө дос болгусу келгенин айтат. Көпөлөктөр кумурсканы теңине албай шылдыңдап күлүшөт. Себеби, алар түбөлүктүү достук эмне экенин билбейт. Көпөлөктөргө суктанган кумурска бул өлкөдө көпөлөк болуп калууну чечет. Ал көпөлөктөрдөн канат сурап учканды үйрөтүүсүн суранат. Көпөлөктөр кумурскага канат берип, учканга үйрөтүүгө аракет кылышат. Бирок, кумурска канаттарды көтөрө албай, учканды үйрөнө албайт. Көпөлөктөр кумурскадан тажап, үйлөрүнө учуп кетишет.

Суруолор жана тапшырмалар

1. «Кумурстан» өлкөсү силерге жактыбы? Бала кумурсканын жоругун кандай деп ойлойсуңар? Ал эмне үчүн башка өлкөгө кеткиси келди?
2. «Көпөлөкстан» өлкөсү жөнүндө айтып бергиле.
3. Кумурска эмне үчүн көпөлөктөр өлкөсүнө келди? Кумурска эмне үчүн көпөлөк болгусу келди?

«ИЙНЕЛИКИЯ»

(Ийнеликтер өлкөсү)

Көпөлөктөр таштап кеткенден кийин, бала кумурска кечке тен-тип жүрүп, ийнеликтер өлкөсүнө келет. Талаада музыкант ийнеликтер тобу аспапта ойноп, ырдап жатышат. Кумурска бала алардын жанына келип, аспабына, көз айнегине суктанат. Анын бул жоругу ийнеликтерге жакпайт. Алар кумурскага аспап менен көз айнек беришип, ойноп берүүсүн сурашат. Бирок кумурска музыкант болуш үчүн, кандайдыр бир деңгээлде билим алыш керек экендигин түшүнбөйт. Анын ойноп, бийлегенин музыкант ийнеликтер жактырбай өз өлкөсүнөн кубалап жибершет.

«БАЛААРИЯ»

(Аарылар өлкөсү)

Эрте жазда үйүнөн кеткен кумурска тоолордо, талааларда тен-тип жүрүп, акыры аарылардын өлкөсүнө келет. Бул жерде көп сүйлөбөгөн эмгекчил аарылар жашашат. Аларды көргөн кумурска

аарылар менен таанышууну чечет. Аарылардын чоңу кумурскага мурут кийгизип, күн батканга чейин бал чогултууну сунуштайт. Аары болууну чечип, ал канчалык бал чогултууга аракет кылса да, чакасы балга толгон жок. Аары эне ачууланып чакырылбаган конокту аарыларга чактырат. Ошентип кеч күздө аарыларга чагылып, ооруп, шишип, ачка бойдон артын карабай качып чыгат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кумурска ийнеликтер өлкөсүнө кандайча келип калды?
2. Ийнеликтер кумурсканы кандай тосуп алышты?
3. Кумурсканы ийнеликтер эмне үчүн кубалап жибершти?
4. Кумурска тентип жүрүп кайсы өлкөгө туш болот?
5. Кумурска бал аарылар менен кандайча таанышат? Ал бал аарылар өлкөсүнөн эмне үчүн качып чыгат?

«ЖЕЛЕСТАН»

(Жөргөмөштөр өлкөсү)

Бала кумурска өзүнүн ким экендигин да билбейт. Денесине жабышкан канат, көз айнек, муруттар аны таанылгыс кылып

койгон. Канаттарды үзөм деп жатып жөргөмүштөрдүн торуна түшөт. Жөргөмүштөр торго ким түшкөнүн түшүнүшпөйт. Семиз, түшүнүксүз нерсени жеген болбойт деп ата жөргөмүш балдарын андан оолактатат. Кумурсканын аянычтуу ыйлаганын угуп жөргөмүштөрдүн үй-бүлөсү аны аяп, дарылап, үйүнө узатышат. Ошондо гана бала кумурска өзүнүн ата-мекенин сагынып, кумурска экенине сыймыктанат. Анын канаттары, көз айнеги, муруттары өздөрү эле түшөт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Бал аарылардан качып чыккан кумурска кайсы өлкөгө туш болот?
2. Кумурска жөргөмүштөр торуна кантип түшүп калат?
3. Кумурскага жөргөмүштөр кандай сый көрсөтүштү?
4. Кумурска эмне үчүн өз ата-энесине, өз жерине кеткиси келди?

«Ак шоола» балдар хору

Балдар ырынын дүйнөсүндө жыйырма жылдан ашык Элдик үлгүлүү театрлаштырылган «Ак-шоола» балдар хору эмгектенип келе жатат. Бул хор өзүнүн оригиналдуулугу жана чеберчилиги менен айырмаланып, көптөгөн эл аралык фестиваль жана конкурстардын лауреаттарынан болуп, элге кеңири таанылды. Бул хорду Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек синирген ишмер, «Эл агартуунун» отличниги, хормейстер Гульмира Эсенгулова жетектейт. Бул хордун аткаруусундагы ырларды балдар эле эмес, алардын ата-энелери да суктанып угушат. «Ак-шоола» балдар хорунун аткаруусунда кыргыз профессионалдык музыкалык тарыхындагы «Алтын уя» аттуу алгачкы балдар опереттасы аткарылган. Опереттаны кыргыз элине белгилүү, таланттуу композитор Т. Чокиев жана Г. Эсенгуловалар жазган. Оперетта А. Малдыбаев атындагы опера жана балет театрынын репертуарына киргизилген.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Оперетта деген эмне?
2. Кумурска эмне үчүн өз өлкөсүнөн кетип калды?
3. Кумурска кайсы өлкөлөрдү кыдырган?
4. «Алтын уя» балдар опереттасын ким жазган?
5. «Ак шоола» балдар хору жөнүндө айтып бергиле.

МУРАТБЕК БЕГАЛИЕВ (1955)

Муратбек Бегалиев – кыргыз музыкалык маданиятындагы белгилүү композитор.

Муратбек Бегалиев Жумгал районунун Миң-Куш айылында төрөлгөн. Бала кезинен комузда кол ойното чертип, элдик ырларга көңүл бөлүп өскөн таланттуу композитор өзүнүн чыгармачылык жолунда көп чыгармаларды жаратты. Анын калемине симфония, симфониялык поэмалар, сүрөттөмөлөр, сюиталар, вокалдык-симфониялык, хордук, камералык аспаптык жана башка бир топ чыгармалар таандык.

Башка композиторлорго салыштырмалуу, Муратбек Бегалиев өзүнүн чыгармаларында элдик аспаптарды колдоно билгендиги менен өзгөчөлөнөт. Аларга «Жаратуучунун гимни», «Кыргыз саймалары» сыяктуу чыгармалары кирет.

Композитор Муратбек Бегалиевдин «Жаратуучунун гимни» чыгармасында нукура элдик аспаптардын (темир ооз комуз, комуз, кыл кыяк, чопо чоор жана урма аспаптар) колдонулгандыгын көрө аласыңар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Муратбек Бегалиевдин чыгармачылыгы жөнүндө айтып бергиле.
2. Композитор кандай чыгармаларды жараткан?
3. Муратбек Бегалиевдин кайсы чыгармаларында элдик аспаптарды колдонгон?

УЯ ЖАСАП БЕРЕЛИЧИ

Сөзү Ш. Дүйшеевдики

Музыкасы М. Бегалиевдики

Ылдам темпте

Чы - йыр-чык-тар чыр-даш-па-сын, чым-чык-тар-ды кый-наш-па-сын.

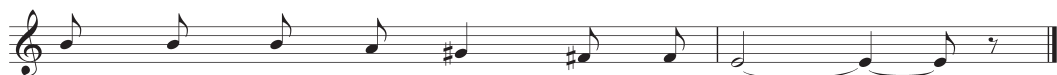
Чы - дай ал - бай бай-куш-тар ай, Чыйп-чыйп э - тип ый - лаш-па-сын.

ый-лаш-па - сын. У - яң чөп - төн те - ре - ли - чи,

Ус - та а - лып ке - ле - ли - чи. У - ят бол - бой чым-чык - тар-га,

У - я жа - сап бе - ре - ли - чи.

Балапандар үшүшөт го,
Бактан кулап түшүшөт го.
Бачым, бачым келсе экен деп,
Баарыбызды күтүшөт го.

Кайырма: Уяң чөптөн тереличи,
Уста алып келеличи.
Уят болбой чымчыктага,
Уя жасап береличи.

Убарага батыгат го,
Улам уча качышат го.
Уясы жок дарактарда,
Уктай албай жатышат го.

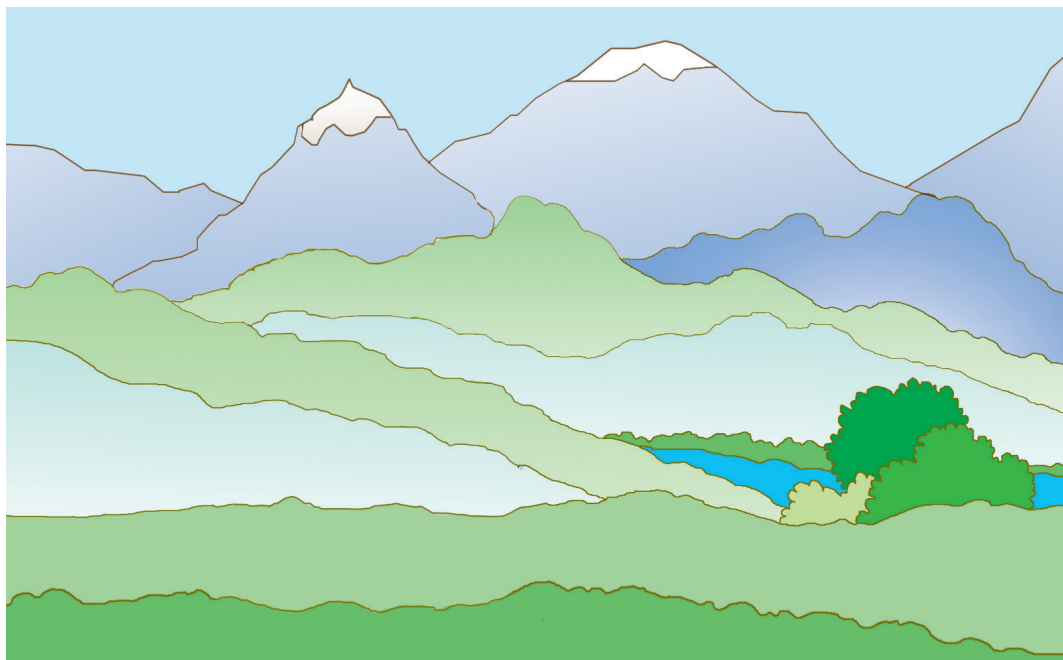
Кайырма:

Болочок композитор

Музыкага ышкысы арткан баланы, чон энеси жайлоого өзү менен кошо алып барат. Ал жайлоонун ажайып көркөм кооздугун баамдап, суктанат. Жайлоодо өз өнөрлөрүн тартуулаган, элге кеңири таанымал ырчы-акындар, комузчулар, манасчылар менен таанышат. Кичинесинен музыкага көңүлү түшкөн болочок композитор, өзүнүн көксөгөн максатына 15 жашка толгондо жетет.

Музыкалык мектепке кабыл алуу жарыясын гезиттен окуган Муратбек, өз алдынча борборго келет. Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатына экзамен ташырып, ага кабыл алынат. Анда музыкалык үйлөмө аспаптары – труба, кларнет, фагот, ошондой эле, профессор Мукаш Абдраевден композиция сабагын да өздөштүрөт. Мына ушинтип, музыканын чыйыр жолуна из салып баштаган жаш музыкант, бүгүнкү күндө түркүн-түрдүү көркөм-кооз чыгармаларды жаратып, аты таанымал болгон.

Музыкалык сабат:

Альтерация белгилери

Альтерациялык белгилер – **диез**, **бемоль** жана **бекар** деп аталышат.

Диез – $\sharp$ – бул добушту жарым тонго ($1/2$ т) жогорулатуучу белги.

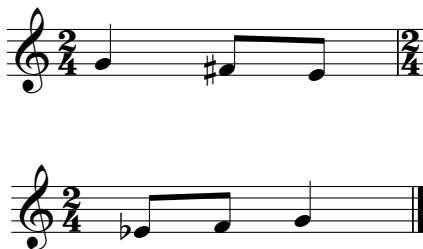
Бемоль – $\flat$ – бул добушту жарым тонго ($1/2$ т) төмөндөтүүчү белги.

Бекар – $\natural$ – бул диез менен бемоль белгилерин жоюу менен добушту мурдагы абалына алып келүү белгиси.

Альтерациялык белгилер музыкалык чыгарманын башына скрипкалык ачкычтын жанына коюлган болсо **ачкычтык белгилер** деп аталат. Ал белгилер чыгарманын аягына чейин тийиштүү добуштарга колдонулат:

Ал эми альтерациялык белгилер чыгармадагы кээ бир ноталардын гана жанына коюлушу мүмкүн. Алар **кокусунан коюлган белгилер** деп аталышат. Ал альтерациялык белгилер, ошол нотага гана тиешелүү болуп эсептелет:

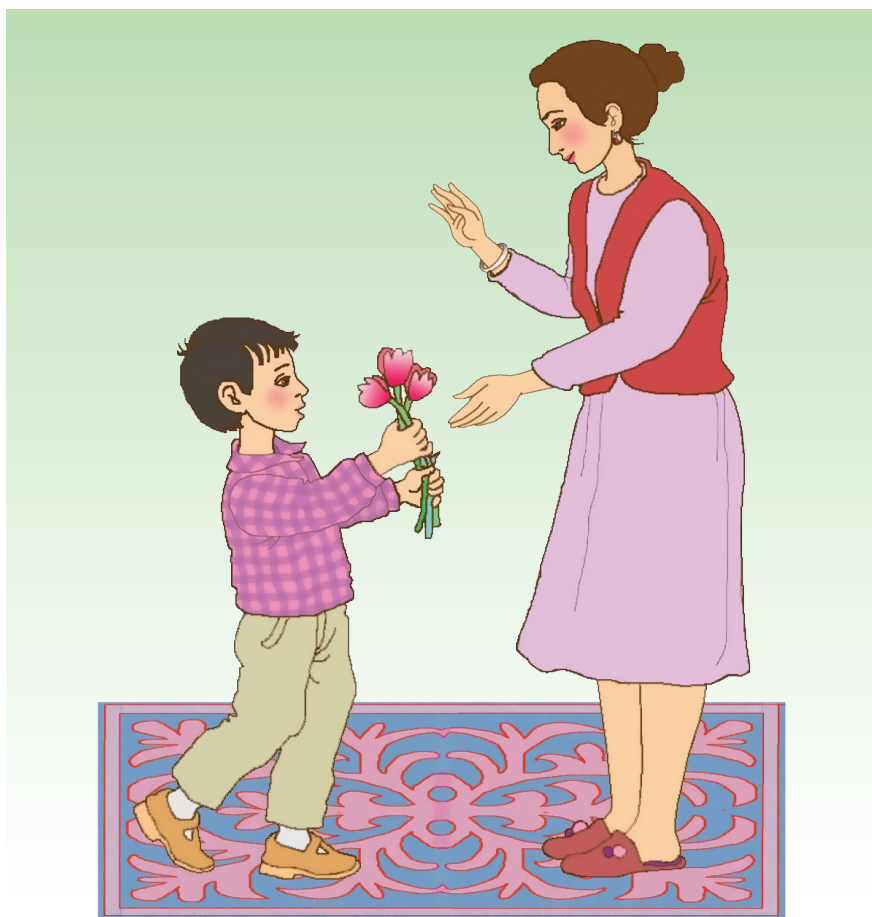

АПАЛАРДЫН МАЙРАМЫ

1910-жылы 8-мартта Даниянын борбору Копенгаген шаарында Аялдардын Эл аралык конференциясы болуп өткөн. Бул конференцияга дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүнөн аялдардын өкүлдөрү катышкан. Ал конференцияда Клара Цеткин менен Роза Люксембург 8-мартты жыл сайын аялдардын «Эл аралык күнү» катары белгилөөнү сунуштаган. Ошол күндөн баштап дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө 8-март аялдардын эл аралык майрамы катары өткөрүлүп келе жатат.

Дүйнөдө энеден кымбат жана ыйык адам жок. Ошондуктан бул күнү апаларыбызды, эже-карындаштарыбызды, сүйүктүү эжелерибизди майрамы менен куттуктап, белектерибизди тартуулайбыз.

ЭНЕКЕМ

Сөзү К. Самсалиевдики

Музыкасы Ж. Сагынбаевдики

Мээримдүү темпте

Ай энекем, энекем,
Мээримин бир дары экен.
Эс тарткандан баамдасам,
Сыйкырлуу күч бар экен (2 жолу).

Ай энекем, энекем,
Мээнетинди ченесем.
Таразалап, салмактап,
Өмүрлүк (го) бересем (2 жолу).

Ай энекем, энекем,
Ар убакта кеңешем.
Каалаганым узун өмүр,
Алтын энем, берекем! (2 жолу).

Суроолор жана тапшырмалар

1. 8-март кандай майрам?
2. Б. Асакееванын «Апакемди сагынам» аттуу ырын уккула.
3. Ж. Сагынбаевдин «Энекем» ырын жаттагыла.

НООРУЗ МАЙРАМЫ

Нооруз – Борбордук Азия, жакынкы чыгыш элдеринде илгертеден бери жаз мезгилинде жаңы күн катары майрамдалып келе жатат. Анткени 21-март күнү күн менен түн теңелип, жер жылып, көктөм келет. Жаратылыштын мына ушул мезгилде жаңыланып баштаган жашоосун «Нооруз – жаңы жыл», «жаңы күн», – деп белгилеп, улуу майрам катары эсептешкен.

Бул күнү кыргыздар арча, адырашман, чекендини күйгүзүп, үй ичин жана мал короо-жайын: «Алас, алас! Ар балээден калас! Эски жыл кетти, жаңы жыл келди. Жер жарылып чөп чык, желин айрылып сүт чык!» – деп аласташкан.

Дасторконго сүмөлөк, көжө сыяктуу улуттук тамактарды жайнатып, улуттук, майрамдык кийимдерин кийишип бири-бирине жакшы каалоо-тилектерин айтышып, бүгүнкү күнгө чейин майрамдап келүүдө.

ЖАРАМАЗАН

Сөзү, музыкасы элдики, иштеп чыккан А. Жээнбай

Желдире

Ат - са - лоом а - лей - кум жа - ра - ма - зан,
Он э - ки/ай-да бир кел-ген о - ро - зо - жан.
О - ро - зо - го со - юл - ган ка - ра ко - зу,
О - ро - зо - ңуз ка - был бол-сун бай а - ке - жан.
А - дыр, а - дыр (ай) тоо - лор - дон,
Ай-гыр ми - нип (ай) биз кел-дик. Ай-гыр ба - шын (ай) тар-тал-
бай, У - шул үй - гө (ай) туш кел-дик. Ай-гыр ба - шын
(ай) тар - тал - бай, У - шул үй - гө (ай) туш кел-дик.

Кайырма: Адыр, адыр (ай) тоолордон,
Айгыр минип (ай) биз келдик.
Айгыр башын (ай) тарта албай,
Ушул үйгө (ай) туш келдик.

Жармазан айтып келдик эшигиңе,
Ак кочкордой уул берсин бешигиңе.
Айлыңарды каптасын ак маараке,
Ар күн сайын той болсун эшигиңде.

Кайырма: Бодур, бодур (ай) тоолордон,
Бука минип (ай) биз келдик.
Бука башын (ай) тарта албай,
Ушул үйгө (ай) туш келдик.

АКИМЖАН ЖЭЭНБАЙ (1946)

Акимжан Жээнбай – Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер, композитор.

Акимжан Жээнбай 1965-жылы Ош шаарындагы педагогикалык институтунун музыка факультетине кирет. Институтта бир жыл окуу ичинде, Акимжандын музыка жазууга болгон шыгы билинет. Ал музыкант болуу үчүн атайын билим алуу керек экендигин сезип М. Күрөңкеев атындагы музыкалык окуу жайынын теориялык-композитордук бөлүмүнө өтөт. Анда, М. Абдраев, А. Жаныбеков сыяктуу белгилүү устаттардан билим алат. Музыкалык окуу жайды ийгиликтүү аяктаган Жээнбай Б. Бейшеналиева атындагы искусство институтунда билимин улантат.

А. Жээнбай өзүнүн чыгармачылыгында көбүнчө кыргыз элинин салттык музыкасына көңүл бурат. Композитордун чыгармачылык жүзү, анын алгачкы чыгармаларынан эле байкалат. Ал студент кезинде эле фортепиано үчүн «Күү», «Сюита», «Үч кербез» түрмөгү сыяктуу чыгармаларды жазат. Фортепиано үчүн «Үч кербез» түрмөгү студенттер арасында өткөн конкурста, биринчи орунга татыктуу болот.

Ал балдар ырларынан баштап, фортепианолук, хордук, камералык-аспаптык, көлөмдүү симфониялык чыгармаларды жараткан. Атап айтсак, балдар ырлары «Ай кең Мекен, кең Мекен», «Бабалардай болгум келет», фортепиано үчүн «Күү», «Терме», симфониялык «Балалыкты эскерүү», «Аталар», «Уркуя» деген чыгармалары.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кыргыз эли Нооруз майрамын кандай өткөрөт?
2. А. Жээнбай жөнүндө айтып бергиле.
3. «Жарамазан» ырын жаттагыла.

КОҢШУ ЭЛДЕРДИН МУЗЫКАСЫ

Кыргыз эли менен коңшулаш жашашкан элдердин (казак, өзбек, тажик түркмөн) тилдери, дини, каада-салттары, бири-бирине өтө жакын. Ошондуктан алардын маданияты менен өнөрүндө жана музыкалык аспаптарында көптөгөн окшоштуктар кездешет. Алсак, музыкалык аспаптарына комуз, домбра, дутар, аса таяк, дауылпас, добулбас, доол, добыл, кыл кыяк, кобыз, шаң кобыз, темир ооз ко-муз, сурнай, зурнай, керней, карнай, чоор, най сыяктуулар кирет.

КАЗАК ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Казак элинин музыкасы эзелтеден бери жашап, элдин тарыхын, аздектүү өмүрүн калтырбай, баяндап келе жаткан ыр менен күүлөрү болуп эсептелет. Элдик ырчыларды – жырау, жаршы, күй-ши, акын, салы, серэ деп коюшчу. Курмангазы, Даулеткерей, Тат-тимбей, Казанган, Дина, Биржан, Ахан, Кенен Азарбаев сыяктуу залкар музыканттар казак эле эмес, бүткүл элдик музыкалык мада-ниятына кеңири таралды. Алар жөнөкөй элди музыка дүйнөсү ме-нен тааныштырды. Домбра күүлөрүнүн көп үлгүлөрүн уга алабыз. Алардын бири атактуу композитор Н. Тилендиевдин «Ата толгау» күүсү да угуучулардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгон.

Эки бир тууган

Илгери-илгери Алтайда эки бир тууган ага-ини жашаган экен. Инисинин домбрасы болуп, ал анда ойногонду жакшы көргөн. Ал домбрада ойноодон башка эч нерсеге кызыкпайт. Домбрада ойногондо ал айланасында болуп жаткан нерселердин баарын унутуп койчу экен. Ал эми, улуу агасы болсо, намыскөй, өзүн башкалардан жогору көргөн адам болгон. Арадан бир нече күн өтөт. Күндөрдүн биринде, ал атын чыгарыш үчүн чоң сууга көпүрө салууну чечет.

Кичүүсү домбрасын колуна алып ойноп, агасына жардам берүүнү ойлоп да койгон жок. Ызаланган агасы инисинин колунан домбрасын жулуп алып, аскага чаап, сындырат. Музыканын үнү өчсө да, аскада анын сынган калдыктары калат.

Андан бери көп жылдар өтөт. Эл ичинен чыккан таланттар, сынган домбранын калдыктарын аскадан таап, аны жаңылап жасашат. Бүгүнкү күнгө чейин, аны сактап, күү берметтерин төгүп чертишип, өнүктүрүп келишти.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Казак элинин музыкасы жөнүндө кыскача айтып бергиле. Кандай музыкалык аспаптары бар?
2. Композитор Н. Тилендиевдин «Ата толгау» күүсүн уккула.
3. «Эки бир тууган» уламышын окуп, айтып бергиле.

ТУУГАН ЖЕР

Сөзү Ш. Сариевдики

Музыкасы К. Дүйсекеевдики

Орточо темпте

Жай-лоо гүл - гө жа - мын-ган, А - там, а - пам

а - йыл - дан. Мен а - йыл - ды, мен а - йыл - ды

са - ги - нам. // аа - аай.

Жайлоо гүлгө жамынган,
Атам, апам айылдан.
Мен айылды, мен айылды сагынам.
Мен айылды, мен айылды сагынам.

Көчөгүлгө жамынган,
Папам, мамам калаадан,
Мен каланы, мен каланы сагынам.
Мен каланы, мен каланы сагынам.

Атам, апам Мекени,
Папам, мамам Мекени –
Тууган жерди, тууган жерди сүйөмүн.
Тууган жерди, тууган жерди сүйөмүн.

ТАЖИК ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Тажик элинин музыкасы эпикалык, турмуштук-салттык жоктоо ырларынан жана үйлөнүү тойлорго арналган лирикалык ырлар менен аспаптык музыкалардан турат. Тажиктердин музыкалык маданиятында негизги орунду ошондой эле, эпос айтуучулук да ээлеген. Аларды элде «гуруклихон» дешкен. Хикмат Ризо, Хакназар Кабуд, Бобоюнус Худойдодзода, Курбонали Раджаб сыяктуу инсандар элде атактуу эпос айтуучулардан болушкан.

Музыкалык аспаптары: рубап, тамбур; чертип ойноочу – дутар, думбрак; үйлөмө – най, карнай, сурнай, кушнай; аялдар чертип ойноочу – чанг; урма аспаптар – нагара, таблак, дойра, кайрак, даф; шылдырак – зонг жана башкалар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Тажик элинин музыкасы жөнүндө кыскача айтып бергиле.
2. Тажик элдик ыр-күүлөрүнөн билесиңерби?
3. Тажик элинин кандай музыкалык аспаптары бар?

ӨЗБЕК ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Өзбек элинде Чыгыш элдерине таандык болгон элдик фольклордун эки тармагы бар. Алардын бири эл чыгармачылыгындагы өнөр – макомдар. Экинчиси – өзбек ыр жанрындагы терма, кошак, лапар, ялла, ашула. Өзбек элинин музыкасы эзелтеден бери өнүгүп-өсүп келди. Ар түрдүү жанрдагы музыкалык чыгармалар ооздон-оозго өтүп, ал эми музыканттары жогорку деңгээлде аткаруучулук өнөрү менен элге таанылган.

Өзбек элдик музыкалык маданиятында, оозеки музыкалык-поэтикалык чыгармачылыгы да өнүккөн. Өзгөчө эпос айтуучулугунда, «Гүр углу», «Алпомыш» сыяктуу дастандары элге кеңири тараган.

Өзбекстандын композитордук музыкалык маданиятынын өнүгүүсү 20-кылымдын башында башталган. Композитордук музыка европа музыкалык маданиятынын негизинде калыптанган. Симфония, опера, балет, сюита сыяктуу жаңы жанрлар өнүккөн. Белгилүү өзбек композиторлору: Тилиб Садыков, Икрам Акбаров, Умар Мусаев жана башкалар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Өзбек элинин музыкасы жөнүндө кыскача айтып бергиле.
2. Өзбек эл музыкасы кандай тармактарда өнүккөн?
3. Өзбек элинин кандай музыкалык аспаптары бар?

Ыр, бий коштогон жашоо

Алыс жактан кернейлердин созулган добушу угулат – бул махалда үйлөнүү той үлпөтү башталаарын билдирет. «Өр-өр!» – деген ыр менен аялдар кызды күйөө баланын үйүнө узатышат. Эзелтеден ыр менен музыка өзбек элинин үрп-адатын, салт-санаасын коштоп келүүдө. Кичинекей баланы бешикке салууда эне «Алла» – деген ырды ырдайт, ал эми бала сыркоолоп калса, «Бадик» – деген ырды ырдашат. Өзбектердин көптөгөн үй-бүлөлөрүндө, тукумдан-тукумга өткөн салттуу ырлары ырдалып келүүдө.

Азыркы учурга чейин талаа иштерин баштоодо «Куш Хайдаш», ал эми түшүм жыюуда «Обло барак» – аттуу ырлар аткарылат. Эгинди тарттырууда «Майда», жаз майрамында «Нооруз», «Навруз айеми», «Навруз мубарак» ырларын хор менен аткарып, кышында биринчи карды «Кор келди» аттуу ырын ырдоо менен тосушат. Көпчүлүк ырлар бийдин коштоосунда аткарылат. Ыр менен бий өзбек элинде кеңири таралган.

Өзбектердин элдик музыкалык маданиятында дастан – өзгөчө орунду ээлейт. Алардын ичинде «Гур угли» эл ичинде кеңири тараган.

ТҮРКМӨН ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Түркмөн элинин музыкалык маданияты да байыртадан өнүгүп келген. Түркмөн элинин музыкасы көп жанрларды камтыган. Элдик ырлар, аспаптык чыгармалар, улуттук маданият, элдин салты, жашоо-тиричилиги менен байланышта болгон. Элдик ырчы-бакшылар жок бир да майрам өткөн эмес. Алардын чыгармачылыгы эл ичинде жогору бааланган.

Түркмөн элинин музыкалык маданиятында ыр өзгөчө оорунду ээлейт. Ал «айдым» – деп аталат. Нооруз майрамында сүмөлөк даярдоо учурунда ырдалуучу ырларга өзгөчө маани берилген. Нооруз майрамында кыздар чогулуп, салттык ырларын ырдашып, төлгө ачышкан. Бул ырым-жырымдар «монжукатды» деп аталат. Орозо айында «Жарамазан» ыры ырдалган.

Түркмөн элинде эзелтеден 72 музыкалык аспап болгон. Анын көпчүлүгү азыркы күндө да колдонулууда, ал эми кээ бирлери биздин күнгө жетпей калган. Башка элдерден айырмаланып түркмөн элинде урма аспаптар жок. Эл ичинде кеңири тараган музыкалык аспаптар болуп сурнай, гаргы-туйдук, танбур жана башкалар.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Түркмөн элинин музыкасы жөнүндө айтып бергиле.
2. Түркмөн элдик ырчылык өнөрү кандай өнүккөн?
3. Түркмөн элинин кандай музыкалык аспаптары бар?

ЖӨЖӨЛӨРҮМ

Сөзү Т. Муталибованыкы

Музыкасы Г. Гусейнлиники

Орточо

Чыйп, чыйп - чыйп, жө - жө - лө - рүм, чыйп-чыйп, чыйп-чыйп,
жө - жө - лө - рүм, ма - мык жүн - дүү жө - жө - лө - рүм,
на - зик үн - дүү жө - жө - лө - рүм. Көк ши - бер - лүү
жа - йы - тым - ма, тез кел - ги - ле жа - йыл - гы - ла.
Ай ме - нин жө - жө - лө - рүм, ай ме - нин жө - жө - лө - рүм,
ай ме - нин жө - жө - лө - рүм, ай ме - нин
жө - жө - лө - рүм, ма - мык жүн - дүү жө - жө - лө - рүм.

Чыйп, чыйп-чыйп, жөжөлөрүм,
Чыйп-чыйп, чыйп-чыйп, жөжөлөрүм.
Мамык жүндүү жөжөлөрүм,
Назик жүндүү жөжөлөрүм.

Кайырма: Не жейсиңер мен берейин,
Суу берейин, жем берейин,
Ай менин жөжөлөрүм,
Ай менин жөжөлөрүм.
Назик үндүү жөжөлөрүм.

КЫТАЙДЫН МУЗЫКАЛЫК МАДАНИЯТЫ

Кытайдын музыкалык маданияты нечендеген кылымдар бою калыптанып келген. Кытай музыкасы Борбор жана Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн маданияты ошондой эле уйгур, тибет, монгол элдеринин маданиятынын таасири астында пайда болгон. Кытай эли музыкага өтө чоң көңүл бурат. Кытайдын ай календарында февраль айына чоң маани берилген. Бул учурда Кытайда элдик майрамдар башталат. Майрамдарда ырлар, бийлер, улуттук чыгармалар аткарылат. Көпчүлүк учурда чыгармалар сон, чүйгушоу сыяктуу үйлөмө аспаптарда аткарылган. Байыркы Кытайдын музыкалык аспаптары ар кандай материалдардан жасалган: кыл аспаптардын (цитра) кылы жибектен, үйлөмө аспаптар бамбуктан, чоподон – сюнь, урма аспап – фоу, ашкабактан – цимбал, гонг өңдүү урма аспаптар. Ар бир аспап жыл мезгилдерине жараша жасалган. Мисалы, кышында урма аспабы, жазында бамбуктан, ал эми күзүндө аспаптарды темирден жасашкан.

Музыкалык сөздүк:

Гуцинъ – Кытай элинин улуттук музыкалык аспабы. Анда беш кылдан жыйырма кылга чейин болот. Элге кеңири таралганы жети кылдуу гуцинъ. Азыркы учурда бул аспап эл ичинде кеңири колдонулат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Кытай элинин музыкасы кайсы элдердин музыкасынын таасири астында пайда болгон?
2. Кытай элинин кандай музыкалык аспаптары бар?
3. Кытай музыкасы кайсы учурларда ойнолгон?

ДҮЙНӨ ЭЛДЕРИНИН МУЗЫКАСЫНАН

ЕВРОПА ЭЛДЕРИНИН МУЗЫКАСЫНАН

17-кылымда Европа элдеринин музыка дүйнөсүндө көптөгөн жанрлар пайда болгон. Ал жанрлардын бири опера. Операда жекече ырдоого чоң көңүл бөлүнүп, адамдын сезими, ички дүйнөсүнүн байлыгы терең чагылдырылган. Опера Венециянын алгачкы опералык театрына Флоренция менен Римден келген. Италиялык композитор Клаудио Монтоверди өзүнүн операларында элдин татаал жана чыныгы турмушун чагылдырган.

Франциянын опералык мектебинин негиз салуучусу болуп Жан Батист Люлли эсептелет. Ал өзүнүн операларында хорго, бийлерге чоң көңүл бөлгөн. Гавот жана мэнүэт бий ритмдерин арияларга киргизген.

Англия композитору Генри Перселлдин музыкасы элдик музыкага жакын. Ал лирикалык мүнөздөгү чыгармалардын чебери болгон.

1710-жылы Лондонго немис элинин улуу композитору Георг Фридрих Гендель келген. Ал Лондондун сахналарына көп операларын койгон. Алардын бири «Юлий Цезарь Египетте» деген опера. Өз чыгармаларында Фридрих Гендель боштондук үчүн болгон күрөштү, баатырдык образдарды чагылдырган. Фридрих Генделдин чыгармалары Европа эле эмес бүткүл дүйнөгө кеңири тараган. Анын чыгармачылыгы Бетховенге чоң таасирин тигизген.

Европада орган, клавесин, скрипка, фортепиано аттуу музыкалык аспаптар эл арасына кеңири тараган.

ВОЛШЕБНЫЙ СМЫЧОК

(Норвегия элдик ыры)

Бий мүнөздө

При - шёл к нам в се - ло му - зы - кант ста - ри-
чок. В ру - ках му - зы - кан - та вол - шеб - ный смы-
чок. У - да - рил по стру - нам сбе - жал - ся на -
род. Тан - цу - ет, иг - ра - ет, сме - ёт - ся, по- ёт!

Шёл мимо богач,
Услыхал скрипача –
И вспыхнула зависть
В душе богача.
Продай твою скрипку!
Ты беден и стар.
Я дам за неё тебе,
Хлеба амбар!

– Нет! Скрипку свою
Не продам никому.
Нужна эта скрипка
Не мне одному.
Под звуки её
Веселится народ,
Танцует, играет,
Смеётся, поёт!

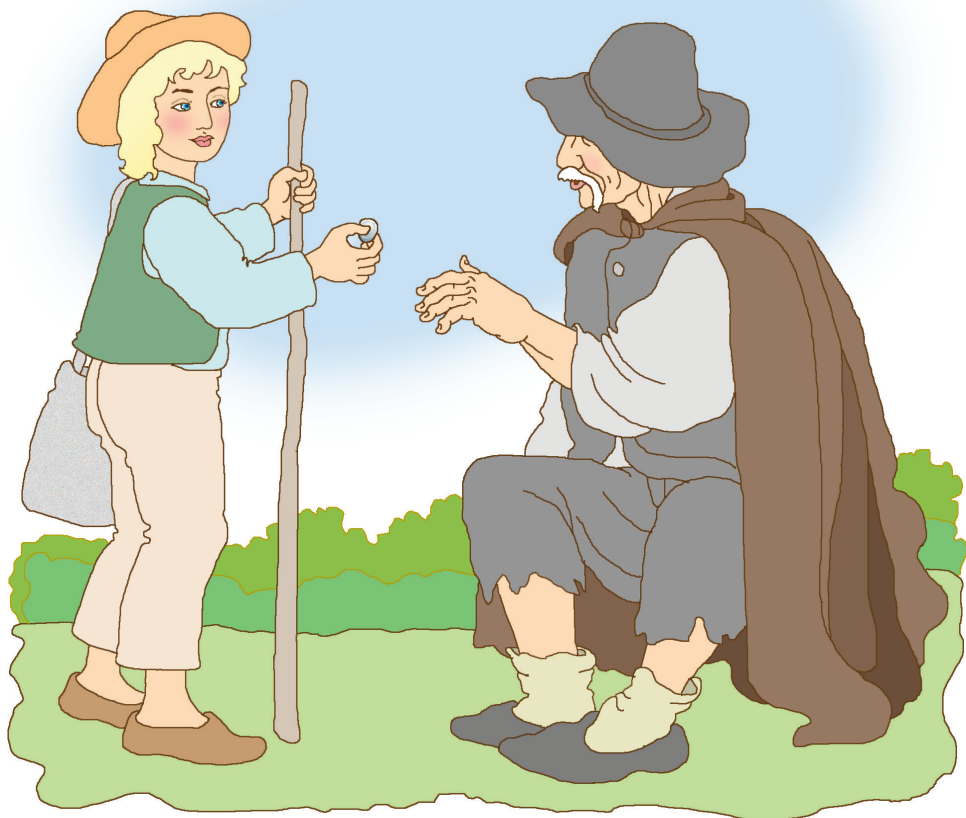
Суроолор жана тапшырмалар

1. Европада кандай аспаптар белгилүү болгон?
2. Классикалык музыканын борбору кайсы шаар болгон?
3. 17-кылымда кайсы жанр пайда болгон?
4. Опералык мектепти ким түзгөн?
5. Эл арасына кайсы музыкалык аспаптар тараган?

Скрипкачы Ганза жөнүндө жомок

Илгери-илгери Чехияда кедей аял Ганза деген баласы менен жашаган экен. Күндөрдүн биринде, энеси Ганзаны колуна үч тыйын, бир үзүм нан берип, жумуш издөөгө жөнөтөт. Ганза бир топ жол жүрүп, кайыр сурап турган картаң чалга кезигет. Ганза чалга колундагы үч тыйындын бирөөнү берет. Жолдо Ганза дагы бир кайырчы чалга кезигет. Ганза ага экинчи тыйынын берет. Көп узабай жолунан дагы бир кайырчы чал чыгат. Ганза ага үчүнчү тыйынын берет. Ошондо, кайырчы Ганзага карап: «Сен балам мени тааныган жоксуңбу? Үч жолу тең мен сенден кайыр сурадым. Сен болгон

тыйыныңды мага бердиң. Ошондуктан мен сенин үч өтүнүчүңдү аткарам, сура!» – дейт. Анда Ганза: «Менин угушумча, жер жүзүндө укмуштуу акча салгыч бар дешет. Анда эч качан акча азайбайт экен. Мага акча салгыч, таамай аткан мылтык, анан ойногондо бийлете турган скрипка болсо» – дейт.

Кайырчы чал Ганзанын өтүнүчүн аткарат. Ганза жолдо баратып, жапайы өрдөктү көрүп, ага мылтыгын мээлегенин тегирменчи көрүп калат. Тегирменчи начар адам эле. Ганза унчукпай өрдөктү атат.

– Меники, меники – деп кыйкырып, тегирменчи өрдөктү көздөй жөнөйт. Ганза скрипкасын алып ойной баштайт. Тегирменчи турган жеринде эси оогончо бийлеп: «Болду, болду! Жетишет! Эгер, музыкаңды токтотсоң, мен сага жүз алтын тыйын берем», – дейт. Музыка токтоп, тегирменчи Ганзага жүз алтын тыйын берет. Бирок, митайым тегирменчи сотко барып, Ганза анын жүз алтын тыйынын уурдап алды, деп жалган айтат. Сот Ганзаны чакыртат. Ал кезде ууруну дарга асуу өкүмү аткарылчу. Ганза өлүм алдында скрипкада ойноп алууну өтүнөт. Ал скрипканы колуна алып ойноор замат, аянттагылардын баары эстери оогончо бийлешет. Чарчаган сот, Ганза музыкасын токтотсо, аны коё берээрин айтат. Анда Ганза: «Тегирменчи чындыкты айтсын, музыкамды ошондо гана токтотом», – дейт. Айласы кеткен тегирменчи элдин алдында болгон чындыкты айтып берет.

Ошол күндөн баштап, Ганзанын акча салгычы бөксөербөй, мылтыгы кыя атпай, дасторкондо дайыма өрдөк же коён турду. Ал эми скрипкада болсо, Ганза ырдап, бийлегиси келгенде гана ойноп энеси экөө жакшы жашап калат.

Музыкалык сабат:

Мажор жана минор

Ар бир музыкалык чыгарманын мүнөзүнө жараша, өз ара байланыштардагы добуштарынын айкалышуусу, келишүүсү болот. Ал музыкада «лад» деп аталат. Лад эки түрдө болот: **мажор** жана **минор**. Көңүлдүү, шайыр мүнөздөгү музыка **мажордо** жазылат. Ал эми кайгылуу, муңайыңкы мүнөздөгү музыка **минордо** жазылат.

МАЖОР – Көңүлдүү
Шайыр
Жайдары

МИНОР – Кайгылуу
Муңдуу
Көңүл сүз

Музыкалык сөздүк:

Капелла – хордо ырдаган музыкант ырчылардын тобу.

Капельмейстер – хордун жетекчиси.

Гавот, Менуэт – француз элинин бий мүнөздөгү музыкалык чыгармалары. Алар европа элдеринде кеңири тараган.

Клавесин – 16–18-кылымдардагы европадагы клавишалуу-кылдуу аспап.

ЭСИҢЕ САКТА!

Музыкалык аспаптар: скрипка
клавесин
фортепиано
орган

АСПАПТЫК МУЗЫКА

Европада орган, клавесин, скрипка, фортепиано (рояль) сыяктуу музыкалык аспаптар пайда болот. Алардын ичинен өзгөчө кеңири тараганы орган болгон. Бул аспап бардык аспаптардын «падышасы» деп аталган. Ал чиркөө кызматында, ар кандай концерттерде колдонулган. Андан кийин клавесин музыкалык аспабы пайда болгон. Бул аспаптын добушу абдан уккулуктуу, жеңил. Ал эми органдын добушу клавесинге салыштырмалуу абдан күч-кубаттуу. Орган жана клавесин аспаптары үчүн Ф. Гендель менен И. С. Бах көптөгөн чыгармаларды жазышкан.

Ошол кезде Италия өлкөсүндө скрипка аспабы кеңири тарайт. Скрипка үчүн чыгармаларды Антонио Вивальди, Николло Паганини сыяктуу атактуу композиторлор жазышкан.

Немис жана австрия княздарынын сарайларында аспаптык ансамблдер жана оркестрлер уюшулган. Аларды капелл деп аташкан. Капеллдин жетекчисин – капельмейстер деп аталган. Капельмейстерлер музыканы княздардын оюн-зооктору үчүн жазышкан.

Кийинчерээк «симфония» деп аталган жаңы жанр пайда болот. Симфония музыкасын жазыш үчүн композиторлор элдик ыркүүлөрдүн, бийлердин темаларынан көп колдонушкан. Алар Гайдн, Моцарт, Бетховен сыяктуу композиторлор болгон.

Австриянын борбору Вена шаарында ар кайсы улуттагы элдердин музыкалары жаңырып турган. Атап айтсак, немис, чех, венгер, серб, хорват ырлары көп тараган. Вена шаары классикалык симфония музыкасынын «бешиги» деп аталып, анда соната, концерт, квартет сыяктуу аспаптык чыгармалар да кеңири жаралган.

Веналык классиктер деп аталган Й. Гайдндын, В. А. Моцарттын, Л. Бетховендин чыгармалары өзгөчө музыкалык стилде болгон. Ал стиль «классикалык» деп атала баштаган.

Улуу Франция революциясы музыкалык искусствого зор таасирин тийгизген. Ошол кездеги жөнөкөй, билимсиз эл катмарлары театрларга көп барышкан. Аларга комедиялык опералар абдан жаккан. Анткени, ал операнын каармандары – жөнөкөй, акылдуу жана эпчил мүнөздөгү адамдар болгон.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Европада кайсы музыкалык аспаптар кеңири таралган?
2. Классикалык музыканын борбору кайсы шаар?
3. Кайсы аспапты бардык аспаптардын «падышасы» деп аташкан?

ОРУС ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫНАН

Орус элинин музыкалык маданияты байыртадан бери ырчылык жана аспаптык болуп эки багытта өнүгүп келген. Алар элдин жашоо-тиричилигин, каада-салтын чагылдырган. Байыркы орус элдери жаратылышка сыйынышкан. Мисалы, «Снегурочка» жомогунда Берендей эли күн кудайы Ярилого сыйынган. Кыздардын башындагы гүлдөн жасалган таажыны Күн жана анын нуру менен салыштырышкан. Майрамдар ыр-бий менен шаңга бөлөнүп, аны музыкалык аспаптар коштогон. Орус элинде төкмө акындарды – «Баян» деп аташкан. Алар музыкалык аспаптын коштоосунда ырдап, элдин жашоо-турмушун чагылдырган. Аларды биз «Руслан жана Людмила», «Садко» жана көптөгөн жомоктордон жолуктурабыз.

Орус элинин классикалык музыкасы, европа классикалык музыкасынын таасиринде калыптанган. Орус классикалык музыкасы элдик музыканын негизинде өнүккөн. Анын негиз салуучусу Михаил Иванович Глинка болуп, аны улантуучулары П. И. Чайков-

ский, Даргомыжский, А. П. Балакиров, Н. А. Римский-Корсаков, М. Мусоргский сыяктуу композиторлор болгон.

XVIII кылымда орус эл ырларын нотага түшүрүү башталып, алгачкы ноталуу ыр жыйнактары басылып чыгат. Бул кылымда эң алгачкы операны жазгандардын бири Е. И. Фомин, хордук музыкага өзгөчө көңүл бурган Д. Бортнянский, чебер скрипкачы И. Хандошкин сыяктуу композиторлор чыккан.

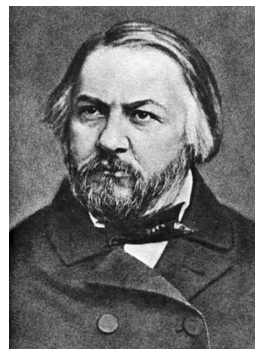
Орус элинин аспаптык музыкасы элдин жашоо-тиричилиги менен тыгыз байланышта болгон. Негизинен орус элинин аспаптык музыкасы обондордон жана аспаптык чыгармалардан турат. Орус элинин элдик музыкалык аспаптарынын көптөгөн түрлөрү бар. Аларга балалайка, гусли, дудочка, гармошка сыяктуу аспаптар кирет. Домра аспабын изилдөөчүлөр аны Борбордук Азиядан баргандыгын, домбра, тамбур сыяктуу аспаптарынын негизинен чыккандыгын айтышат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Орус элинин музыкасында кандай жанрлар болгон?
2. Орус элинин композиторлорунан кимдерди билесиңер?
3. Орус элинин кандай музыкалык аспаптары бар? Алар кандай аталат?

МИХАИЛ ИВАНОВИЧ ГЛИНКА (1804–1857)

Михаил Иванович Глинка орус элинин улуу композитору, орус классикалык музыкасынын негиз салуучусу.

Глинка 19-кылымдын биринчи жарымында жашаган, орус элинин улуу акыны А. С. Пушкиндин замандашы. Ал дүйнөгө орус музыкасынын атагын чыгарган чыгармаларды жараткан. Глинканын улантуучулары Даргомыжский, Мусоргский, Бородин, Римский-Корсаков, Чайковскийлер болгон.

Глинканын балалык чагы Смоленск губерниясындагы Новопасск айылында өткөн. Анын музыкага болгон сүйүүсү эрте башталган. Ал көбүнчө элдик ырларды угууга куштар болгон. Элдик музыка анын чыгармачылыгына зор таасирин тийгизген. Анын байкесинин крепостнойлук музыканттардан турган оркестри болгон. Глинка бир нече музыкалык аспапты өздөштүрүп оркестрде ойночу. Ал оркестрде дирижирлөө жөндөмүнө да ээ болгон.

Глинка бир канча жыл Италияда, Германияда болгон. Ата Мекенине кайрылып келгенден кийин «Иван Сусанин» аттуу операсын жаратат. Коомчулукка опера кызуу кабыл алынып, анын ийгилиги артат. Бул операдан кийин Глинканын чыгармачылыгынын жаңы этабы башталат. «Руслан жана Людмила» аттуу мыкты операны жазат. Композитор көптөгөн ырларды, бир топ аспаптык жана оркестрдик чыгармаларды жараткан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Михаил Иванович Глинка деген ким болгон?
2. Глинканын балалык чагы кайда өткөн?
3. Глинканын кандай чыгармаларын билесиңер?

АФРИКА МУЗЫКАСЫ

*Занзибарда барабандарда ойногондо,
бүтүндөй Африка Улуу көлгө
чейин бийлешет.*

Байыркы Суахили лакабынан

Африканын бир уруусунун уламышында «...Жаратуучу эң алгач барабанчыны, мергенчини жана устаны жараткан...» деп айтылат. Барабанчы Африка континентинде кадырлуу адам болгон. Өз уруусунда анын башка милдети болгон эмес. Эгер барабанчы негизги ишин аткара албаса кулагынан ажырап калышы мүмкүн эле.

Барабандар африкалыктардын колунан сүйлөгөндү үйрөнүшүп, бүтүндөй континент боюнча кабарларды жеткирип турушкан. Европалык миссионерлер барабандык баарлашууну «токой телеграфы» деп аташкан.

Африка континентинде эки миңден ашык жергиликтүү тилдер бар. Барабандар да ошондой эле көптүктөгү тилдерге ээ болгон. Нтумпанда барабандарды түгөйү менен колдонушкан. Алардын бири эркектики деп жоон үндүү, экинчиси аялдыкы делип ичке үндүү болгон.

Африканын Огбони элинде кабарларды ар кандай үндөштүктөгү беш барабандын жардамы менен беришкен. Барабандардын тили унутулууда, бирок ыргактары кала берүүдө. Бул ыргактар африкалык музыкалардын негизин түзгөн. Африкалык ыргактар «апала», «фуджи», «макосса», «мблан» сыяктуу музыкалык стилдерди жаратты.

Африка музыкасында ыргактардын түрдүүлүгү гана эмес аткаруучулардын ырчылык чеберчилиги да өзүнө тартат. Бир кыйла ырдоо салттары Африкада 19-кылымдын аягында пайда болгон. Көпчүлүк эркектер акча табуу үчүн шахталарга иштөөгө жөнөшкөн. Алар үйлөрүн сагынышып, туугандарына болгон кусалыгын өздөрүнүн ырлары аркылуу билдиришкен.

Африкалык музыканттардын колдорунан музыкалык аспаптар өзгөчө үн чыгарат. Африкалык музыка тууралуу айтып берүү мүмкүн эмес. Аны угуп гана Масаи талааларынын кургак шамалын сезип, Виктория шарткыратмасынын чачырандысынан пайда болгон Айдын желесин көрүүгө болот.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Африка эли бири-бирине кабарларды кандай жеткизишкен?
2. Африка элинин негизги музыкалык аспабы кайсыл болгон?
3. Африка музыкалык ыргактарынын негизинде кандай стилдер пайда болгон?

ЧУНГА-ЧАНГА

Сөзү Ю. Энтиндики

Музыкасы В. Шаинскийдики

Орточо темпте

Чун - га-Чан- га - көп- көк ас - ма - ны, Чун-га-Чан- га -
күн-дө жап-жа-ңы. Чун-га - Чан- га - мын-да, жыр-гай-лы, Чун- га-
Чан - га - шат-туу ыр - дай- быз! Ук-муш а - рал, ук-муш-
а- рал, мын-да кел-ген жыр-гал та-бар, мын-да кел-ген жыр-гал та-бар, Чун-га-
Чан - га! Биз бак- ты - луу а-рал дей-биз ко-кос жей-биз ба-нан
жей-биз, ко-кос жей-биз ба-нан жей-биз Чун - га - Чан - га!

Чунга-чанга – жерге табылбас,
Чунга-чанга – кайгы кабылбас,
Чунга-чанга – мында бир келген,
Чунга-чанга – кетпейт бул жерден

Кайырма: Укмуш арал, укмуш арал,
Мында келген жыргал табар,
Мында келген жыргал табар,
Чунга-чанга!
Биз бактылуу арал дейбиз,
Кокос жейбиз, банан жейбиз,
Чунга-чанга!

ЛАТЫН АМЕРИКА МУЗЫКАСЫ

Латын Америка музыкасынын негизин испандык жана португалдык, африканын жана индиянын музыкалык маданияты түзөт. Көпчүлүк учурда латын америкалык ыр испан, португалдык тилдерде аткарылат. Кээ бирде француз тилинде да аткарылат. Латын америкалык музыка бир нече стилде болот: аргентиналык, мексикалык, бразилиялык музыкалар; Анд жана Кариб музыкалары. Латын америка музыкасы азыркы учурда эл арасында кеңири белгилүү болуп калды. Латын америкалык ырларды аткарган ырчылар Марк Энтони, Сесилия Крус бүт дүйнө жүзүнө таанымал.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Латын америкалык музыкасынын негизин кайсы элдердин музыкасы түзөт?
2. Латын америкалык музыка кандай стилдерде болот?
3. Латын америкалык ырларды аткарган ырчылардан кимдерди билесиңер?

РОБЕРТИНО ЛОРЕТТИ (1948)

Робертино Лоретти 1948-жылы 22-сентябрда Римде туулган. Анын энеси синьера Часиранын айтып берүүсүндө, ал 3 жашынан эле ар түрдүү ырларды ырдай баштаган. Бир ырды угаары менен ошол замат аны жаттап алуу жөндөмдүүлүгү болгон. Робертино музыкалык мектепте окуган эмес. 6 жашында чиркөөнүн хорунда солист болуп ырдаган. Ошол жерде Робертино эң алгач музыкалык билим алган. Жаш ырчынын үнү сейрек кездешүүчү үн болгондуктан, аны Рим опера-театрына хордо ырдоого чакырышат. Италиянын кээ бир хордук чыгармаларында балдар үнү үчүн бөлүмдөрү болгон. Ал бөлүмдү Робертинонун ырдоо үнүндөй балдар гана ырдай алышкан. Андай үндү «ак үн» деп аташкан.

Робертино басма күнүнө арналган майрамда ырдап, «Күмүш белги» аттуу алгачкы белеке ээ болгон. Ал ар түрдүү конкурстарга катышып, дайыма биринчи орунду ээлеген. 13 жашында Робертино 1960-жылы Римде өткөрүлгөн дүйнөлүк олимпиадага катышкан. Лоретти көп өлкөлөрдү кыдырып, өзүнүн талантын көрсөткөн.

Кийин Робертино эрезеге жетип, үнү өзгөрүлө баштайт. Робертинонун жаңы үнү анын мурдагы үнүнөн башкача болгон. Робертино азыркы учурда деле ырдайт. Анын репертуарында классикалык ариялар, неополитандык ырлар бар. Ал өзү дагы ыр жазат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Р. Лореттинин кичинекей кезиндеги үнү кандай аталган?
2. Робертинонун үнү качан өзгөргөн?
3. Р. Лореттинин аткаруусунда кандай ырларды уккансыңар?

БЕЛЛА ЧАО!

(Италия партизандарынын ыры)

Орусча тексти А. Горехова

Кайраттуу

Про- щай, Лю - чи - я, гру - стить не
на - до о бел - ла чао, бел - ла чао, бел - ла
чао, чао, чао! Я на рас - све - те уй - ду с от-
ря - дом га - ри - баль- дий - ских пар - ти-
1. зан! Я на рас-// зан! 2. От-ряд у-// ца! Для окончания

Отряд укроют родные горы,
О беле чао, бела чао,
бела чао, бела чао!
Прощай, родная, вернусь не скоро,
Нелегко путь у партизан.

Нам будет трудно, я это знаю,
О беле чао, бела чао,
бела чао, бела чао!
Но за свободу родного края
Мы будем драться до конца!

И ждут фашистов в горах засады,
О беле чао, бела чао,
бела чао, бела чао!
Здесь будут биться со мною рядом
Мои друзья из разных стран.

Бул кызыктуу!

Италиялык партизандардын «Белла Чао!» («Bella ciao») аттуу ырын атактуу ырчы Муслим Магомаев орус жана италия тилдеринде ырдаган. 1999-жылы Гарик Сукачев бул ырдын таасири менен «Песня вольного стрелка» аттуу ырын жараткан. Ал өзүнүн ырына «Белла Чао!» ырынын кайырмасын коштогон.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Белла Чао» ыры жөнүндө айтып бергиле.
2. «Белла Чао» ырын ким ырдаган?

ЖАПАН МУЗЫКАСЫНАН

Жапан элинин музыкасы эки түрдөн турат. Ал будда ыр аткаруусу – *сёме* жана Ак сарайдагы оркестрдик музыка – *гагаку* деп аталат. Гагаку музыкасын императордун ак сарайында аткарышкан. Гагаку аспаптык музыкасы – *кангэн* жана бий музыкасы – *бугаку* болуп экиге бөлүнөт.

Жапандардын музыкасы өтө жеңил, назик мүнөздүү келет. Жапанда жер кыдырып жүргөн ырчы-акындар көп болгон. Эл арасында кеңири таралган жомоктордун бири – «Тайр үйү жөнүндө повесть». Бул повести оозеки айтышкан. «Монсо» деп аталган жер кезген дербиш музыканттар диний ырларды ырдашкан. Жалпы эл бул ырлар үйгө бакыт алып келет деп эсептешкен.

Азыркы учурдагы музыканттар да элдик музыканы жакшы көрүшөт. Элдик музыканы алар синтезатордо ойноп аткарышат. Ырларынын сөздөрүн жапан жомокторунан, уламыштарынан пайдаланышкан. «Кагура» бийи дагы жапан элинде кеңири колдонулат.

Жапан элинин кылдуу чертмек аспаптарынын бири – *кото*. Бул аспапты ойноодо, аткаруучу оң колунун бармак, сөмөй жана ортон манжаларына тырмак кеп (медиатор) кийип алат. Кото аспабында ойноо жапан элинин салттуу аспаптык аткаруучулук өнөрүнүн бири болуп эсептелет. Ал элде кеңири тараган. Өзгөчө императордун ак сарайында көпчүлүк учурда ойнолгон. Кото аспабы бүгүнкү күндө кеңири тарап өнүккөн. Бул аспап жапан элинин бүгүнкү күндө да заманбап музыкасынын өнүгүшүнө зор көмөк берген.

Жапандардын *бива* (кылдуу аспап), *тайко* (урма аспап), *ся-кухате* (үйлөмө аспап), *сямисэн* (үч кылдуу чертмек аспап) аттуу музыкалык аспаптары эл арасында кеңири таанымал. Бива лютня аспабына окшош келет. Бива аспабында жер кезген музыкант-аткаруучулар ойногон. Аларды бива хоси деп аташкан.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Жапан элинин музыкасы жөнүндө айтып бергиле? Аны кимдер аткарышкан?
2. Жапан элинин кандай музыкалык аспаптары бар?
3. Жер кезген музыканттарын кандай аташкан?

ИНДИЯ ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Индия музыкасынын кудайы – Сарасвати. Ал бардык чыгармачылык адамдарга дем берет. Индия музыкасы угуучулардын көңүлдөрүн көтөргөн маанайды түзөт.

Индия элинин музыкасы көптөгөн жанрларга бай. Алар: элдик, классикалык, эстрадалык болуп бөлүнөт. Индиянын музыкасын укпаган дүйнөдө бир да адам жок чыгаар. Индиянын музыкасы байыркы музыка. Ал кылымдар бою аткарылып жалпы элдин көңүлүнө жагып келген.

Бхангра – тирүү жандуу бий музыкасы. Бул музыканы түшүм майрамында аткарышкан. Убакыт өткөн сайын бул музыка эл ичинде кеңири таралган. Аны үйлөнүү тоюнда, жаңы жылдык майрамдарда да аткарышат.

Индия музыкасы барган сайын өсүп-өнүгүү менен, аны бүт дүйнө эли угууда. Индия музыкасы өзүнүн өзгөчөлүгү менен, дүйнө элдеринин музыкасынан айырмаланып турат.

Индиянын классикалык музыкалык чыгармалары негизинен сантура аспабында аткарылат. Индиянын элдик музыкасы «баджан» деп аталат. Баджандар индиянын ыйык жазууларына арналган ырлар.

Көркөм фильм боюнча Индия дүйнө жүзүндө биринчи орунду ээлейт. Көпчүлүк кинофильмдердеги ырлар бара-бара элдик хитке айланууда.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Индия музыкасынын кудайы кандай аталат?
2. Индиянын элдик музыкасы кандай аталат?
3. Бхангра кандай музыка?

ТАТАР ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Татар элинин музыкасы өзүнө түрдүү жанрларды камтыйт. Негизинен ыр, бий музыкалары эл арасында кеңири тараган. Элдик музыкасынын өнүгүшү менен катар, композитордук музыка да өнүккөн.

Татар элинен көп композиторлор чыккан. Алар балдар үчүн көптөгөн чыгармаларды жаратышкан. Мисалы, Заид Хабибулиндин «Карлыгач», «Бечара коён», Самех Сайдашевдин «Жаш туристтер ыры», «Окуучулар вальсы», Тустам Яхиндин «Лагерде», «Саламатпы, мектеп» сыяктуулар.

Республикабызда «Балдарга эстетикалык тарбия берүүнүн тар-башкыр борбору» бар. Ал эстетикалык тарбия берүү борборунда көптөгөн ийримдер иштейт. Мисалы, «Яшлык» бий ансамбли, «Дуслык» хор ийрими республикада болуп өткөн майрамдарда дайыма өз өнөрлөрүн тартуулап турушат. «Дуслык» хор жамаатын Кыргыз Республикасынын Эл артисти Мунжий Хануш жетектейт.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Татар элинин музыкасы жөнүндө кыскача айтып бергиле.
2. Татар элинин кандай музыкаларын билесиңер?
3. «Асия» аттуу ырын жаттагыла.

АСИЯ

Сөзү А. Файзиники

Музыкасы И. Шамсетдиновдуку

Жайдары темпте

Чай и - че - биз бал ме - нен,
Ба - ла - ча - ка - лар ме - нен.
Ба - ла - ча - ка ал - ты жан: Ах-мет, На-жип, За - кир-жан,
Зей - неп ме - нен Га - ли - я, Эң кен-же - си А - си - я.

Чай ичебиз бал менен,
Бала-чакалар менен.
Бала-чака алты жан:
Ахмет, Нажип, Закиржан,
Зейнеп менен Галия,
Эң кенжеси Асия.

Чай ичебиз бал менен,
Бала-чакалар менен.
Балды жакшы көрөт ким? –
Кичинекей Асия,
Чынында ал кичине,
Келе элек эсине.

УЙГУР ЭЛИНИН МУЗЫКАСЫ

Уйгур эли байыркы элдерден. Алардын жашоо-тиричилигинде ыр жана бий өзгөчө орунду ээлейт. Майрамдар, той-тамашалар ар дайым ыр, бий менен коштолот. Уйгур музыка дүйнөсүндө «Он эки уйгур мукамы» аттуу элдик чыгармасы кеңири белгилүү. Ал мукамдар (элдик ырлар) элдик музыкалык аспаптар менен коштолот. Бул ырлар ошондой эле, дайыма бийдин коштоосу менен аткарылат. Уйгур элинин да өзүнө мүнөздүү музыкалык аспаптары бар. Алар: кылдуу аспаптар – *дутар*, *тэмбир*, *ситар*, урма аспаптар – *дап*, *шалдак*, *думбак* жана башкалар.

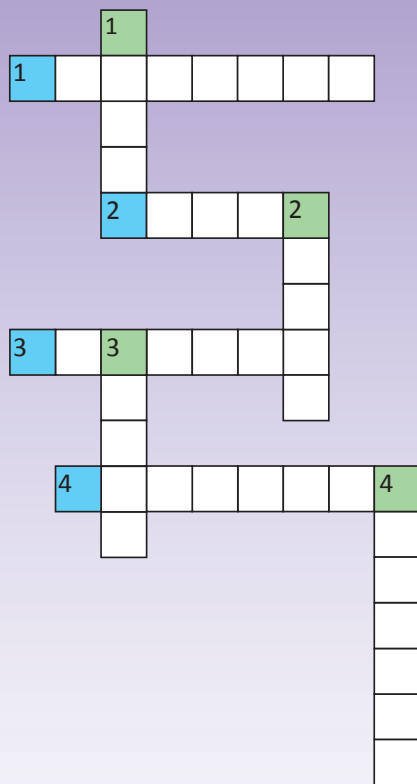
Республикабызда уйгур диаспорасы ар кандай ийримдерди уюштурушуп, элдик чыгармачылык боюнча уйгур балдарына билим берүүдө.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Уйгур элинин музыкасы жөнүндө кыскача айтып бергиле.
2. Уйгур элдик ыр, бийлеринен билесиңерби?
3. Уйгур элинин музыкалык аспаптары барбы?

КРОССВОРД

Туурасынан: 1

- 1 16–18-кылымдардагы европадагы клавишалуу-кылдуу чертмек аспап.
- 2 Жапан элинин урма аспабынын бири.
- 3 Европалык кылдуу жаачан аспап.
- 4 Кыргыз элдик урма аспабы.

Тигинен: 1

- 1 Француз элинин бий мүнөздөгү музыкалык чыгармасы.
- 2 Клавишалуу үйлөмө аспап.
- 3 Өзбек элинин музыкалык кылдуу аспабы.
- 4 Кыргыз элинин үйлөмө аспаптарынын бири.

МАЗМУНУ

Мектебим	6
♦ Кыргыз элинин музыкасы	7
Аспаптык аткаруучулук өнөр	8
Кылымдарды карыткан кыргыз комузу	8
Күүнүн башы Камбаркан	9
Чоң атамдын комузу	11
Комуз кылынын жасалышы	12
Музооке	13
«Муңдуу күүнүн» тарыхы	14
Керемет добуштуу ооз комуз	15
Бурулчанын селкинчек	17
Комузчу	18
Шакен Жоробекова	19
Кылымдарды кылдат баскан кыл кыяк	21
Датка	22
Күүнүн касиети	23
Байыркы үйлөмө аспаптар	24
Чоорчу бала	26
Асанбай Карим уулу	27
Сыбызгынын «кабар берүү» күүсү	28
Тайкожо	31
Эр сайыштагы сурнай үнү	32
Улуу жолду басып өткөн урма аспаптар	33
Ырчылык аткаруучулук өнөр	37
Дастан айтуучулук. Улуу дастан	37
Манастан үзүндү	38
«Манас» эпосун эң алгачкы айткан ырчы-акын	39
Сагынбай Орозбаков	40
Манасчылык касиет	41
Дастан айтуучулук. Кенже дастандар	43
Курманбек (Эпостон үзүндү)	44

Токтогул Сатылганов	45
Карагул ботом	46
Төкмө-акындык	48
Насыят	49
Калык Акиев	50
Ырчы-обончулук	52
Муса Баетов	53
Жаңы жылыңар менен!	55
Елка сонун карачы	55
Кроссворд	56
◆ Кыргыз композитордук музыкасы	57
Композитордук музыкасынын баштоочулары	57
Замана бизге кубансын	59
Мукаш Абдраев	60
«Алтын уя» – балдар опереттасы	61
Кумурскалар ыры («Алтын уя» опереттасынан)	67
«Ак шоола» балдар хорун	67
Муратбек Бегалиев	68
Уя жасап береличи	69
Болочок композитор	70
Апалардын майрамы	72
Энекем	73
Нооруз майрамы	74
Жарамазан	75
Акимжан Жээнбай	76
◆ Коңшу элдердин музыкасы	77
Казак элинин музыкасы	77
Эки бир тууган	78
Тууган жер	79
Тажик элинин музыкасы	80
Өзбек элинин музыкасы	81
Ыр, бий коштогон жашоо	82
Түркмөн элинин музыкасы	83
Жөжөлөрүм	84
Кытайдын музыкалык маданияты	85

♦ Дүйнө элдеринин музыкасынан	86
Европа элдеринин музыкасынан	86
Волшебный смычок (Норвегия элдик ыры)	87
Скрипкачы Ганза жөнүндө жомок	88
Аспаптык музыка	91
Орус элинин музыкасынан	93
Михаил Иванович Глинка	95
Африка музыкасы	96
Чунга-чанга	98
Латын Америка музыкасы	99
Робертино Лоретти	100
Белла Чао! (Италия партизандарынын ыры)	101
Жапан музыкасынан	103
Индия элинин музыкасы	105
Кошумча материалдар	107
Кроссворд	108

Окуу басылмасы

**Касей Муратбек,
Шамбетова Кулнар Жетикошкановна,
Шакирова Альбина Муслиховна**

МУЗЫКА

Башталгыч мектептин 3-классы үчүн окуу китеби

Редактору *К. Байтокова*
Сүрөтчүсү *Б. Жайчыбеков*
Дизайнери *Д. Тимур*
Техн. редактору *В. Крутякова*
Корректору *Э. Сакеева*

Терүүгө 14.02.2015-ж. берилди. Басууга 25.07.2015-ж. кол коюлду.
Форматы 70x100¹/₁₆. Офсет кагазы № 1. «Calibri» гарнитурасы.
Көлөмү 7,0 физ. басма-табак. Нускасы 33 000. Заказ № 14

«Билим-компьютер» басмасында даярдалды.
Бишкек ш., Горький көчөсү 1/2, 701.

«ST. art LTD» ЖЧК типографиясында басылды.
Бишкек ш., Тыныстанов көчөсү, 199-46.